

»NAJPREJ MI, POTEM VI«: KOROŠKI SLOVENCİ SPRIČO TERORJA IN NASILJA NAD JUDI V ČASU NACIONALSOCIALIZMA

Marija JURIC PAHOR

Inštitut za narodnostna vprašanja, Erjavčeva 26, 1000 Ljubljana, Slovenija
e-mail: juric.pahor@alice.it

IZVLEČEK

Avtorica se v prispevku s pomočjo Althusserjevega koncepta interpelacije in na podlagi časopisnega ter obsežnega spominskega in avtobiografskega gradiva sooča z operacijo »introjiciranja« nacistične antisemitske ideologije pri koroških Slovencih; v soju pozornosti je zlasti obdobje med letoma 1933 in 1941. Posebno pozornost posveča odzivom koroških Slovencev na preganjanje, nasilje in odstranjevanje (ne le) judovskega prebivalstva iz javnega, socialnega in gospodarskega življenja ter ugotavlja, da je nacistična antisemitska ideologija vzbujala tudi nestrinjanje in odpor. O tem govorijo tudi primeri pomoči in solidarnosti, na primer »prva antihitlerjanska akcija« žensk – okoličank proti »arizaciji« in pregonu judovske trgovine/družine Scharfberg iz Železne Kaple, skrivanje judovskega otroka, raznolika pomoč pri pobegu in transgeneracijske vezi. Prispevek poudarja, da predstavljajo avtobiografski viri pomemben korektiv takratnemu tisku, še zlasti osrednjemu časopisu koroških Slovencev, ki je zagovarjal izrazito antisemitska stališča. Ugovarja predpostavki, da bi v takratnih besedilih ali stališčih koroških Slovencev »zaman iskali mest, ki izražajo solidarnost s preganjanimi Judi«.

Ključne besede: ideološka interpelacija (Althusser), nationalsocializem, antisemitizem, koroški Slovenci, Judje, preganjanje Judov, avtobiografski viri

»PRIMA NOI, POI VOI«: GLI SLOVENI CARINZIANI ALLA LUCE DEL TERRORE E DELLA VIOLENZA CONTRO GLI EBREI AI TEMPI DEL NAZIONALSOCIALISMO

SINTESI

Utilizzando il concetto di interpellanza di Althusser e sulla base del materiale tratto da quotidiani, memorie e testi autobiografici, nel presente contributo l'autrice affronta l'operazione di »introiezione« dell'ideologia antisemita nazista tra gli sloveni carinziani, mettendo in evidenza in particolare il periodo tra il 1933 e il 1941. Essa presta particolare attenzione alle reazioni degli sloveni carinziani alle persecuzioni, alle violenze e all'allontanamento (non solo) della popolazione ebraica dalla vita pubblica, sociale ed economica, e rileva che l'ideologia antisemita suscitò anche disaccordo e resistenza, come lo dimostrano vari esempi di aiuto e solidarietà, ad es. la »prima azione anti-hitleriana« delle donne contro l'»arizzazione« e la persecuzione della bottega/famiglia ebraica degli Scharfberg di Železna Kapla (Eisenkappel), il tentativo di nascondere un bambino ebreo, vari aiuti per favorire la fuga, i legami transgenerazionali. Nel contributo si sottolinea che le fonti autobiografiche rappresentano un importante correttivo nei confronti della stampa dell'epoca, in particolare del principale quotidiano degli sloveni carinziani, che sosteneva visioni spiccatamente antisemite, e si oppone al presupposto che nei testi o negli atteggiamenti degli sloveni carinziani di allora »avremmo cercato invano punti che esprimessero solidarietà con gli ebrei perseguitati«.

Parole chiave: interpellanza ideologica (Althusser), Nationalsocialismo, antisemitismo, sloveni carinziani, Ebrei, persecuzione degli ebrei, fonti autobiografiche

UVOD¹

Leto in pol pred začetkom druge svetovne vojne, 12. marca 1938, je nacistična Nemčija anektirala Avstrijo. Z dejavno pomočjo avstrijskih nacistov je postala takratna »Ostmarka« del nemškega rajha; ime Avstrija je bilo izbrisano iz uradne rabe. Že na predvečer 12. marca so domača nacistična združenja po vsej Avstriji organizirala bučne množične shode, oblast so še ponoči prevzela deželna, regionalna in lokalna vodstva Nacionalsocialistične nemške delavske stranke (NSDAP). Med vsemi avstrijskimi zveznimi deželami je prav na Koroškem oblast najprej prešla v nemške roke (Domej, 1988, 24). Esesovske in esajevske enote so v noči iz 11. na 12. marec zasedle vsa javna poslopja glavnega mesta Celovec, deželno vodstvo Domovinske fronte in Kmečke zveze (Bauernbund). Zavzele so tudi redakcijo *Kärntner Tagblatta*, založniško hišo Carinthia in poveljstvo nad policijskim komisariatom, ne da bi naletele na kakršen koli upor (Wadl, 1988, 62). To pomeni, da so bili Avstrijci oziroma Korošci pri nacističnem prevzemu oblasti pomembno soudeleženi, še preden so nemške čete prestopile meje Avstrije. Z anšlusom, kot se imenuje priključitev (v smislu besede aneksija iz lat. *annexio*: spajanje, pripajanje) in ki je postal zgodovinski pojem, se je v Avstriji in še posebej na Koroškem uveljavil nacistični sistem, ki so mu že leta pred tem pripravljali pot domači nacisti. Zanj so značilni skrajni nemški nacionalizem, totalitarizem, antiliberalizem, antimarksizem ter izrazit rasizem in antisemitizem, ki sta se po prevzemu nacistične oblasti v Avstriji, v številni Koroški, vse bolj prepletala in izpričevala v terorju in nasilju nad Judi. Sem gre prišteti tudi pravcati katarakt odredb, odlokov, ukazov in prepovedi, s katerimi se je začel postopek, ki naj bi Jude dokončno izmejlil iz nemškega percipirane družbe in jih napravil popolnoma brezpravne. Fizično nasilje je bilo nato samo še postaja na poti, ki je bila začrtana novembra 1938, zavestno in javno. Se stavlja vprašanje: Kako so se koroški Slovenci soočali s tem procesom, ki je bil glede na to, da je nacizem propagiral večvrednost »arijske rase«, uperjen tudi proti drugim manjšinam (npr. Romom in Sintom, fizično in duševno prizadetim) in končno njim samim. To vprašanje predstavlja (znanstveno doslej še neobravnavani) izziv, ki skuša dognati, kako so se pripadniki slovenske narodne skupnosti na Koroškem, ki so bili z anšlusom sami vrženi iz privajenega družbenega okolja in izpostavljeni nepredvidljivim in nasilnim izkustvom, odzivali na preganjanje, nasilje in odstranjevanje (ne le) Judov iz javnega, socialnega in gospodarskega življenja. V tem kontekstu bo obravnavano tudi vprašanje, kako in do kakšne mere so »introjicirali« nacistično antisemitsko ideologijo in če je ta vzbujala tudi nestrinjanje in odpor.

Vprašanjem se bo razprava približevala s pomočjo Althusserjevega teoretskega koncepta ideološke interpelacije, znanstvene in strokovne literature, ki se nanaša na zastavljeno temo, ter na podlagi spominskega in avtobiografskega gradiva. Avtorica je ob okoli 20 pregledanih spominih in pričevanj, ki so izšli v knjižni obliki, v raziskavo vključila še 59 intervjujev (pričevanj), ki so jih v okviru Avstrijskega dokumentacijskega arhiva avstrijskega odporništva opravili Helena Verdel, Mirko Messner in Andres P. Pittler in so osredotočeni na obdobje 1920–1945 (Obid & Rovšek, 1991) ter okoli 150 življenjepisov, ki so med letoma 1993 in 2004 izšli v 12 knjigah serije *Tako smo živeli* in jih je v sklopu Krščanske kulturne zveze in Slovenskega narodopisnega inštituta Urban Jarnik v Celovcu uredila Marija Makarovič. Čeprav so ti življenjepisi zasnovani iz etnološke perspektive, so odprtega značaja in se nanašajo na celotno življenjsko obdobje pričevalcev, čas nacizma in odnos do Judov in judovstva sta v njih ogovorjena le v primeru, če so ju pričevalci izrecno tematizirali. V raziskavi so upoštevani tudi še nekateri drugi avtobiografsko zaznamovani viri, ki so izšli v zbornikih, revijah ali tudi v literarni obliki.

»INTROJICIRANJE« NACISTIČNE ANTISEMITSKE IDEOLOGIJE

Iz časopisnih in avtobiografskih gradiv (spominov, pričevanj, odlomkov iz življenjepisov in literature) izhaja, da so se (narodno opredeljeni) koroški Slovenci ob anšlusu hipoma ali vsaj zelo hitro zavedali, da zadobiva protislovenstvo, ki se je začelo konec 19. stoletja kot »nemškokoroška« tradicija, v času »anšlusa« stopnjevano in dotlej še nesluteno nasilno razsežnost. Zanimivo je, da so to razsežnost večkrat povezovali z rasnim antisemitizmom, to je s sovražno nastrojenostjo proti Judom, ki sovпада z idejo, da so Judje jasno razločna in manj vredna oziroma nevredna rasna skupina. Temu je botrovalo dejstvo, da je Adolf Hitler na začetku leta 1933 v Nemčiji prevzel oblast. Znan je bil kot fanatični sovražnik Judov in vsega judovskega. Po Michaelu Marrusu (1987, 36) je treba presežek, ki je tradicionalni antisemitizem preoblikoval in radikaliziral, iskati v Hitlerju, ki je iz osebne obsesije napravil državno zadevo. Na to opozarja tudi *Koroški Slovenec*, osrednji, krščanskosocialno usmerjeni časopis (tednik) slovenske narodne skupnosti na Koroškem, ki je 5. aprila 1933 zapisal, da so v svetu začele krožiti vesti o »strahovitem nasilju« nacistov proti Judom. Vodilni nemški politiki, tako list, so te vesti preklicali, vendar niso utihnile, »nakar se je Hitler odločil za prav svojevrsten korak: napovedal je vojno nemškemu židovstvu«. V te namene je sklical poseben odbor, ki je »izdelal poseben bojni

¹ Razprava je nastala v okviru raziskovalnega programa Razsežnosti slovenstva med lokalnim in globalnim v začetku tretjega tisočletja (P5-0409), ki ga financira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Slovenije (ARRS).

načrt«. ² Antisemitizem je Hitler uporabil za utrditev na novo vzpostavljene oblasti in ga, kot (odobravajoče) naglašala *Koroški Slovenec*, načrtno izrabljaj za gospodarski bojkot³, ki je sovpadal z zastrašujočimi prizori represije in predstavlja začetek nacističnega preganjanja Judov v Nemčiji (Benz, 2000, 24–25).

Pomenljivo je, da je *Koroški Slovenec* že ob priložnosti bližajočih se koroških občinskih volitev 24. aprila 1932 takšne nasilne prizore zaslutil, saj so zanj pomenili signal, da nacisti, ko bi prišli na oblast, ne bodo ostali pri privajenih antisemitskih deklaracijah, temveč bi te vnašali ne le v protijudovsko, temveč v specifični obliki tudi v širšo protimanjšinsko politiko. Zato, kot sugerira list, nanjo ne velja čakati, ampak jo je treba predvideti. O koroški nacistični stranki, ki je tedaj kandidirala (in prejela dva poslanska mandata), je zapisal, da se »hoče prikupiti posebno naši mladini« s tem, da ji obeta brezskrbno življenje, udeležbo na dobičku vseh velikih podjetij, agrarno reformo, splošno starostno oskrbo itd., »ne pove pa, da to hoče dati samo Nemcem«. ⁴ Hkrati je z namigom na programsko predvideni družbeni položaj Judov v Nemčiji – domala na dan deset let prej, kot opaža Avguštin Malle (1992, 32) – kot zadnjo konsekvenco napovedal pregon koroških Slovencev:

*Kdor ni nemške krvi (točka 4., 5. in 6. njihovega programa), nima nobenih državljanskih pravic, ampak je tujec med njimi, ki ga smejo vsak čas izgnati, pa naj ima posest ali je nima (točka 7.). Vse rojene Slovence, ne samo zavedne, bi torej čakalo pregnanstvo, ako narodni socialisti pridejo do moči.*⁵

Vodstvo koroških Slovencev, ki je merodajno sooblikovalo svoje glasilo, se je zavedalo, kako nacistična stranka oziroma ideologija, ki jo ta zastopa, lahko zagrabi subjekta, natančneje koroškega slovenskega subjekta. Louis Althusser je v svojem slovitim spisu o ideoloških aparatih države za ta pojav vpeljal psihoanalitični pojem »interpelacije«. Ta je po njegovem neločljivo spojen z ideologijo, in sicer z vsako, torej tudi nacistično. »Ideologija interpelira posameznike v subjekte« (Althusser, 2000, 95). Ideologija je po njegovem mogoča le prek kategorije subjekta in subjekt je konstitutiven za obstoj ideologije. Althusser delovanje ideologije razume kot natančno določeno »operacijo«, ki ji sam pravi »interpelacija«, a jo je mogoče zajeti tudi s

pojmom »introjiciranje«⁶: ideologija naslavlja individuu (naslavlja jih vse), ki se na interpelacijo odzovejo, s čimer postanejo subjekti te ideologije (Althusser, 2000, 99). Ali z drugimi besedami: v svoj notranji svet vključijo »introjekte« – vrednote, norme, pravila, stališča, prejeta od drugih: družbe, učiteljev, družine – in se vzpostavijo kot subjekti. Poudariti velja, da procesa subjektivacije⁷ nikakor ne gre zreducirati na individualni psihizem, saj je utelešen, materializiran v dejanskem delovanju družbenega polja. Poteka prek aparatov države, v okviru katerih deluje tudi ideologija.

Althusser razlikuje med represivnimi (represivni aparati države – RAD; zlasti vojska in policija) in ideološkimi aparati države (IAD; cerkev, šola, družina, mediji ipd.), za katere sta značilni določena soodvisnost in povezanost, pa čeprav z jasno akcentuacijo: prvi delujejo pretežno s silo (in v manjši meri z ideologijo), drugi pa pretežno z ideologijo. Vsi ideološki aparati države prispevajo po Althusserju k reprodukciji kapitalističnih razmerij eksploatacije in, kot velja dodati, nasploh k vsakemu »hegemonskemu odnosu«, tudi takšnemu, ki ga – kot na Koroškem – usmerjajo nacionalizmi: »[N]acionalizem kot hegemonski odnos ne le vsiljuje članom svojih idej, ampak jih tudi uči, kako govoriti, kaj misliti, koga sovražiti, s kom stopati v zavezništvo [...]« (Pušnik, 2011, 40). IAD šole ima pri tem v spregi z družinskim aparatom ključno vlogo. Otroke zagrabi že v otroškem vrtcu in jim od otroškega vrtca naprej, leta in leta, ko je otrok najbolj »dostopen« in »ranljiv«, vtepa v glavo »spretnosti«, ovite v vladajočo ideologijo (npr. jezik, državljsko vzgojo, telesno vzgojo) (Althusser, 2000, 81).

Nacizem je tipski primer načrtno in strateške uporabe ideoloških aparatov države, ki jih je uveljavljal tudi z represivnimi aparati države, to je z nasiljem, ukazi, določili, zakonskimi ukrepi, cenzuro. Koroški Slovenci so predvideli protislovenske ukrepe nacistov, kot so jih v Tretjem rajhu dejansko uresničili. Ker so znotraj koroških slovenskih organizacij in društev igrali pomembno vlogo tako duhovniki kot katoliška verska pripadnost njihovih članov, so bili občutljivi tudi na vse, kar so povezovali z odtujitvijo »skupnosti« Cerkvi. *Koroški Slovenec* je tako proti koncu leta 1933 pozorno zabeležil razvoj znotraj protestantske cerkve (največje veje krščanstva v nacistični Nemčiji), ker si je večinski del njenih članov – gibanje »nemških kristjanov« – prizadeval za introjiciranje vere, kakor jo je predvidevala nacistična antisemitska ideologija. Zapis je zanimiv tudi zaradi tega, ker implicira kritiko te ideologije in

² *Koroški Slovenec*, 5. 4. 1933: Hitler je napovedal vojno – Židom, 2.

³ »[Z] gospodarsko vojno hoče Hitler židovstvo prisiliti, da ukine svoje izkopavanje ugleda Nemčije v svetu,« je zapisal *Koroški Slovenec* (5. 4. 1933).

⁴ *Koroški Slovenec*, 13. 4. 1932: Nasprotne stranke v pravi luči, 1.

⁵ *Koroški Slovenec*, 13. 4. 1932: Nasprotne stranke v pravi luči, 1–2.

⁶ Leta 1909 je madžarski psihoanalitik Sandor Ferenczi vpeljal v psihoanalizo izraz »introjicija«, ki označuje nezavedni proces sprejemanja in ponotranjenja večinoma averzivnih zunanjih realnosti, pogledov, vrednot, norm itd. v lastni jaz (Laplanche & Pontalis, 1973, 235–237).

⁷ Althusser izrecno opozarja na etimologijo izraza *subjectus*, *subjekt*, in jo teoretsko izkorišča: »subjekt« je etimološko »tisti, ki je podvržen, podrejen; podložnik; v francoščini je ta pomen jezikovno še živ (Močnik, 1999, 12).

ponazori, kako ta ideologija prek monopolizacije ideoloških aparatov države preobraža individuume in družbene prakse, jih nacificira in hkrati konstruira »Jude« kot edinstven in vseprisoten vir Zla.

[Z]ahtevajo [...], da naj postanejo protestantske cerkve agitatorski hrami narodnega socializma in njegovega kljukastega križa. Nadalje zahtevajo, da se morajo spremeniti cerkveni obredi [...] Lotili so se sv. pisma in ga skušajo ponemčiti s črtanjem vseh onih odstavkov, ki so v kateri koli zvezi z judovskim ljudstvom tedanje dobe. »Nemški kristjani« hočejo, da bo protestantska cerkev čisto nemška in arijska cerkev. Ne samo duhovniki ne smejo biti židje, tudi kot verniki so židje izključeni. [...] Najradikalnejša struja »nemških kristjanov« zahteva nadalje, naj se v šolah prepove čitanje in razlaganje sv. pisma stare zaveze, češ da se pripovedovanje židovskih bajk ne sklada s častjo nemškega naroda.⁸

O šoli kot ideološkem aparatu države in njeni vlogi pri nacifikaciji govori tudi Franc Rehsman, tiskar, rojen leta 1928 v Ledincih pri Šentjakobu v Rožu, ko se spominja, kako je nadučitelj kmalu po »anšlusu« učence pri tedaj običajnem jutranjem zboru presenetil:

Ko smo stali šolarji na šolskem dvorišču v štirikotniku, je zažgal pripravljeno grmado. Med nagovorom je začel trgati knjige in jih metati v ogenj. Poudaril je, da so to knjige z judovsko in slovansko-azijsko vsebino in da so velikonemški ideji nevarne. V političnih urah smo slišali o nordijskem bajeslovju in o vrednosti nordijske svetle čiste rase in manjvrednosti ljudi judovskega pokolenja in tudi o ne toliko vrednih vzhodnih slovanskih in azijskih plemenih. (Rehsman, 1994, 156)

Joško Tischler, ki je bil tedaj ob Francu Petku politični voditelj koroških Slovencev, kasneje pa dolgoletni predsednik Narodnega sveta koroških Slovencev in ravnatelj Zvezne gimnazije koroških Slovencev, se v svojem življenjepisu spominja, da je bila na gimnaziji v Beljaku (Peraugymnasium), na kateri je takrat poučeval, »pod novim režimom prva prireditev »sežiganje učbenikov« na šolskem vrtu ob obvezni navzočnosti vsega profesorskega zbora in vseh učencev« (Tischler, 1989, 187). Že 10 dni pred tem, 20. aprila 1938, na rojstni dan Hitlerja, so učbenike, ki jih je kot narodu škodljive opredelila nacistična oblast, sežgali tudi na šolskem dvorišču celovške gimnazije (Danglmaier

& Koroschitz, 2015, 133). Lipej Kolenik, rojen leta 1925 v Šmarjeti pri Pliberku kot kmečki sin, kasneje partizan, po vojni pa vseskozi aktiven na političnem, kulturnoprosvetnem in gospodarskem področju koroških Slovencev, v svojih spominih navaja, da so sežgali tudi šolsko knjižnico v njegovi rojstni vasi, »v šolski knjižnici pa so se prikazali »Mein Kampf« in druge nacistične knjige« (Kolenik, 1998, 36–37).

Nacifikacija oziroma nacistična antisemitska ideologija, ki naj bi jo introjicirali subjekti, da bi se v njej prepoznali, pa ni delovala samo represivno, s pomočjo »palice«, »temveč tudi« vablivo, s pomočjo »korenčka«. Helena Kuhar - Jelka⁹ se spominja, da so koroški Slovenci (v zaledju Železne Kaple) zaradi globalne gospodarske in finančne krize ter posledično obubožanja prebivalstva in brezposelnosti upali, »da bo res napočil boljši čas, ker bo Hitler vsem priskrbel delo, kmete pa bo rešil dolgovi«, vendar so se hkrati bali, »da nam Slovincem preti ista usoda kot Židom« (Kuhar, 1984, 18). Podobno Janko Urank (2004, 165)¹⁰ navaja, da je kmalu po anšlusu na Koroško prispel »Hilfszug Bayern«, bavarski oskrbovalni konvoj, ki je nudil brezplačno prehrano. V spomin so se mu vtisnile besede starejšega moža iz Apač, ki je takrat ves zadovoljen dejal: »Hijtlar pa j' še 'dobr čovak, m' je še moke dav.« Urank pripominja, da so nekateri že tedaj domnevali, da so nacisti moko, sol, polento in druga živila »pobrali itak iz avstrijskih, predvsem judovskih zalog«.

»JUDEN UND KRÜPPEL VORTRETEN!«

Antisemitsko razpoloženje se je od leta 1933, ko je Hitler v Nemčiji prevzel oblast, tudi na avstrijskem ozemlju močno stopnjevalo in doseglo svoj začasni vrhunec ob in po »anšlusu«. Kmalu so bile judovske verske občine, sinagoge in molilnice postavljene pod nadzor gestapa, v izložbah trgovin sta visela kljukasti križ in napis »arijska trgovina«, pred judovskimi trgovinami so bile postrojene nacistične straže, ki so kupcem onemogočale, da vstopijo vanje. Bojkot judovskih trgovin pa ni prizadel le Judov, temveč vse ljudi, ki so pri njih kupovali. Pričevalec Otto Friessner, takrat mlad socialdemokrat, se nanaša na marec 1938, ko pravi, da so bile v Beljaku označene vse »judovske trgovine« z napisom »Jud«. Prepovedano je bilo nakupovati pri Judih. Ljudje, ki so to vseeno tvegali, so bili poklicani na zagovor. Na lastne oči je videl, »kako so tri ali štiri ljudi, ki niso bili Beljačani, vodili po glavnem trgu. Okoli vratu so imeli obešeno tablico, na kateri je pisalo: »Ta arijska svinja kupuje pri Judih« (Haider, 2007, 33). Za Jude

⁸ Koroški Slovenec, 6. 12. 1933: Poganstvo v Nemčiji, 1.

⁹ Helena Kuhar (1906–1985), rojena v Lepeni, dekla in kmetica. Med drugo svetovno vojno je bila partizanka – njeno partizansko ime je bilo Jelka. Po vojni se je do visoke starosti udejstvovala v Slovenskem prosvetnem društvu Zarja v Železni Kapli, kjer je bila med drugim pobudnica folklorne dejavnosti, in v koroškoslovenskih organizacijah, še zlasti v Zvezi slovenskih žena.

¹⁰ Diplomski trgovec Janko Urank (1920–1990), rojen v Galiciji, kmečki sin, po letu 1945 diplomski trgovec v Celovcu, direktor Koroške zdravstvene organizacije (Kärntner Gebietskrankenkasse), podpredsednik Narodnega sveta koroških Slovencev.

je to bil jasen in očiten znak, da so nezaželeni, za ostale prebivalce pa svarilo, kaj jim lahko preti, če se še naprej družijo z Judi.

O šikaniranju Judov in odvzemu njihovih pravic govori tudi poplava odredb in zakonov, ki jih je vpe-ljal nacistični režim: Judom je bil prepovedan odhod iz rajha¹¹, oddati so morali vse dragocene predmete, niso več smeli obiskovati kulturnih predstav, kot sta kino in gledališče, nositi »koroškega gvanta« ali druge s koroškim nemštvom povezane narodne noše, svoja bivališča so lahko zapustili le še ob točno predvidenem urniku, ločili naj bi se od svojih arijskih (zakonskih) partneric ali partnerjev. Judom je bil prepovedan obisk javnih šol, učitelji, zdravniki in odvetniki niso več smeli opravljati svojega poklica (Danglmaier, 2021, 24). Največja kavarna v Celovcu – Moser – je imela na oknu pritrjeno opozorilo: »Židje niso dobrodošli!«¹² O ukrepih glede izključitve Judov iz javnega življenja so pričale tudi klopi v parkih z napisom »samo za Arijce« ali prepoved obiska mestnih kopališč (Danglmaier & Koroschitz, 2015, 221). Judje po anšlusu niso bili več razumljeni kot subjekti, ki imajo znotraj države zajamčene določene pravice in svoboščine; prenehala je njihova enakopravnost z drugimi. Storilci in storilke v avstrijskih gauih »Ostmarke« (Avstrije), kamor so prištevali tudi Koroško, z javnimi poniževanji in žalitvami Judov, ter prvimi, nekontroliranimi »arizacijami« niso le izražali veselja nad anšlusom, temveč so ta dejanja, se zdi, koristili tudi kot možnost, da dokažejo pripadnost doslej avstrijskega prebivalstva »Tretjemu rajhu« in jasno antisemitsko in nacistično nastrojenemu kolektivu »nemštva« (Matzer, 2021, 79).

Čeprav so nacistične oblasti po anšlusu začele izvajati represijo tudi nad koroškimi Slovenci, ta zanje sprva ni pomenila splošnega posega v uresničevanje obstoječih državljanskih pravic. Prva, takoj po anšlusu uporabljena metoda je bila preganjanje vodilnih Slovencev, zaradi zelo šibke posvetne inteligence, v glavnem duhovnikov. Že 25. avgusta 1938 je za posledicami zapora umrl župnik Vinko Poljanec, ki velja za prvo žrtev nacizma med koroškimi Slovenci; gestapo ga je aretirala že 12. marca 1938.¹³ Nacistične oblasti so ob odstranjevanju voditeljev merile tudi na takojšnjo odstranitev slovenščine iz javnega življenja in šol. Slovenska društva so v letih 1938–1941 načeloma lahko delovala, če so v svoja pravila prevzela »arijski paragraf« in »načelo vodje« (Führerprinzip; tj. führerjeva beseda je zakon). Ne glede na to pa je že leta 1938 prišlo tudi do prvih

prepovedi slovenskih društev (Domej, 1988, 50–53). Ko so bili z napadom na Jugoslavijo 6. aprila 1941 odstranjeni zadnji zunanjepolitični zadržki, je nacistična politika začela tudi s sistematičnim uresničevanjem cilja, da Slovenci na Koroškem kot narodna skupnost izginejo.

Pri uveljavljanju niza rasističnih in antisemitskih praks je odigrala nemajhno vlogo tudi Hitlerjeva mladina, nacistična mladinska organizacija, ki so ji bile poverjene tudi represivne naloge. Ludvik Lesjak, rojen leta 1930, kmet, ki je bil med letoma 1979 in 1991 občinski odbornik Enotne liste (EL) Rožek, je v tej funkciji »ostro protestiral« proti predlogu počastitve svojega nekdanjega učitelja Hansa Arneitza, »mladinca«, ki mu je »nacistični režim poveril nalogo, da je nas [šolarje] nadzoroval«. »Svoj protest sem utemeljeval s tem, da je kot visok vodja pri *Hitler-Jugend* mladino zastrupljal, jo vodil na napačna pota s tedanjimi apeli ob nedeljah, nalašč med mašo motil bogoslužje in s pesmijo *Hängt die Juden samt die Pfaffen an die Wand* [Obesite Jude skupaj s farji na zid] prispeval svoj delež k nacistični politiki, se pravi k holokavstu« (Lesjak, 2000, 185). Valentin Polanšek (1925–1978), rojen leta 1928 v Lepeni pri Železni Kapli, v svojem avtobiografskem romanu *Križ s križi* navaja prav to »pesem«, ki so jo mladi fantje v rjavih srajcah in črnih kratkih hlačah kriče prepevali, ko so po anšlusu »marširali« skozi železno-kapelski trg, kamor je orožnik iz sosednje vasi prignal žensko z vzdevkom »Gojzarka«. Po trgu in okolici so začeli odstranjevati »ljudi, ki jih vsled duševnih ali telesnih hib niso prištevali k polnovrednim članom družbe; to se je skrivoma dogajalo vsa leta, odkar je vladal kljukasti križ« (Polanšek, 1980, 36–37).

Podobno navaja Polanškov pisateljski kolega Janko Messner (1921–2011), da je bil tik po anšlusu v celovski gimnaziji priča temu, kako so rjavosrajčniki s kljukastim križem na rokavih sklicali dijake in profesorje v zbor: »Juden und Krüppel vortreten! (Židje in pohabljeni naj stopijo naprej!). Bili so na kraju samem suspendirani« (Messner, 2000 [1971], 229; Messner, 1991, 112). Helena Kuhar (1984, 20) pa se spominja: »Za Židi so prišli na vrsto betežni, pohabljeni ljudje.« A tudi Romi in Sinti. »Ko je prišel Hitler leta 1938, je bilo s cigani konec. [...] Šele kasneje smo zvedeli, da so skoraj vsi postali žrtve v Hitlerjevih *kacetih*« (Neimenovana, 1998, 102). To zelo nazorno izhaja tudi iz spominov Ane (Nani) Olip, rojene Jug leta 1923 pri Užniku na Selah, ko govori o ženskem koncentracijskem taborišču Ravensbrück, v katerem je sama »dvakrat ušla smr-

11 Že na večer 11. marca 1938 so domače enote SS in SA zasedle koroške meje, da bi preprečile odhod Judov iz države. Kmalu zatem so morali Judje oddati svoje potne liste (Danglmaier & Koroschitz, 2015, 220).

12 Koroški Slovenec, 6. 4. 1938: Celovec–Klagenfurt, 3.

13 Vinko Poljanec je bil od leta 1901 kaplan in od leta 1908 župnik v Škocjanu v Podjunu. V okviru koroške slovenske narodne skupnosti se je udeleževal na več področjih: kot politik je bil v letih 1921–1927 (dve mandatni dobi) poslanec v koroškem deželnem zboru, kasneje je kot gospodarstvenik zastopal koroške Slovence v Koroški kmetijski zbornici. Med letoma 1932–1937 je bil predsednik Slovenske krščansko-socialne zveze (leta 1934 preimenovane v Slovensko prosvetno zvezo), od leta 1937 dalje je bil njen podpredsednik (Dolgan, 2009).

ti«. V njih ob Judinjah posveča sorazmerno veliko pozornosti tudi Rominjam in Sintinjam ter zločinom nad otroki (Jug – Olip, 2012).

Učitelji so dobili po anšlusu glavno vlogo pri ideologizaciji in »rasoslovni« interpelaciji šolske mladine. Temelj za to so bili med drugim posebej v ta namen pripravljene »Delovni listi za nacionalnopolitični pouk«. Delovni list »Rasna sestava nemškega naroda« je imel na začetku naslednji Hitlerjev citat: »Celotno izobraževalno in vzgojno delo rasno čiste narodne države mora biti kronano s tem, da zavest za raso in občutek za raso instinktivno in razumsko vžge v srca in možgane mladine, ki mu je zaupana« (Nav. v Koschat, 2018, 101). V delovnem listu *Politika dednega zdravja nacionalsocialistične države* pa je govora o »nevarnosti dedno bolnih in manjvrednih za narodno celoto«, ker to slabijo in z dednim prenašanjem lahko »preresejo zdravi del naroda« (Koschat, 2018, 101–102). Pot od takih misli do prisilne sterilizacije in morilskih evtanazijskih ustanov ni bila dolga.

Velja poudariti, da je nacistična rasna ideologija na račun telesno in duševno prizadetih – a tudi na račun Judov ter Romov in Sintov (kot bo še prikazano) – vzbujala med koroškimi Slovenci (tudi) odpor, ni jih zares zagrabila. Po Žižku (2010, 36) ideologija človeka »drži« šele, ko človek med njo in realnostjo ne čuti nobenega nasprotja, to je, ko uspe ideologiji določitev načina njegovega vsakdanjega izkušanja realnosti same. Ideologiji je lastno to, da vsiljuje učinek očitnosti, »evidence kot evidence [...] pred katerimi vselej in naravno reagiramo tako, da vkliknemo (glasno ali v ›tišini zavesti‹): ›To je vendar evidentno! Tako je! Res je!« (Althusser, 2000, 97).

Na vrzel med nacistično ideološko podobo ljudi s telesno ali duševno anomalijo kot rasno manj ali nič vrednih in realno, vsakdanjo izkušnjo z njimi opozarja že omenjeni Polanškov zapis o »Gojzarki«, iz katerega izhaja, da ta podoba tri šolarje – deklico in dva fanta – iz slovensko govorečih okoliških železnokapelskih grap nikakor ni zajela do te mere, da bi jih »zaslepila«, se jim vsilila kot »evidenca«, saj so se »Gojzarki« spontano približali, ko so zaslišali njen presunljivi jok in jo – sedečo v pritlični veži orožniške postaje – tolažili, ji priskrbeli nekaj hrane in čakali skupaj z njo, vse dokler je niso odpeljali (Polanšek, 1980, 36–37). Podobno velja za člane Vinkelrove domačije v Lepeni¹⁴ v odnosu do sorodnice in pomočnice Maričke, ki »ni znala govoriti, [b]lebetala je samo nerazumljive besede« (Kuhar, 1984, 20). Ponjo so prišli žandarji. »Marička se je tresla po vsem telesu. Nobeno ugovarjanje ni

pomagalo, morala je z njimi. Ob odhodu je žandar omenil, da taki ljudje niso nič vredni. Vsi smo jokali za Maričko« (Kuhar, 1984, 20). Josef Greibl, rojen leta 1929, ki je kot otrok živel v Šentpetru pri Šentjakobu v Rožu pri teti, se spominja, da je tudi v hiši pri teti živel umsko in telesno prizadeta ženska. Ime ji je bilo Fani. Bila je hčerka njegovega strica iz prvega zakona. »Stric bi jo pravzaprav moral prijaviti uradu. A raje so jo doma skrivali in tako je preživela vojno« (Sticker, 2018, 231).

Le nekaj mesecev po anšlusu, poleti 1938, so v občini Šentjakob v Rožu po naročilu rajhovskega gaua (pokrajine) Koroške po »rasoslovnih« kriterijih premerili in fotografirali okrog 3.200 oseb. Popisali so tisoče podatkov in prišli do zaključka, da pripada večina družin iz občine »slovanskemu rodu«, zato so jih označili z (manj vrednim, »narijskim«) rdečim minusom – nasprotno pa so dobili »nemški« občani rdeči plus, kar je pomenilo, da so bili uvrščeni v kategorijo »arijski« (Koroschitz, 2018, 195–206). Pomenljivo je, da domačini o »meritveni akciji« kasneje (skorajda) niso govorili. Do nedavnega niti proučevalci nacizma niso vedeli zanjo (Koroschitz & Sticker, 2018, 9). Ob doslej edinem znanem zapisu, v katerem je omenjena meritvena akcija,¹⁵ velja prišteti še zapis Franca Resmana, ki je bil tedaj kot provizorični odbornik in zastopnik Slovencev v občini Ledince (mejila je na občino Šentjakob v Rožu) tudi v komisiji, pristojni za ljudsko glasovanje za »ponovno združitev« Avstrije z nemškim rajhom, 10. aprila 1938. Takole pravi v svojih spominih (Sticker, 2018, 227–228):

V Št. Jakobu, kjer se niso tako ›dobro‹ odrezali, so morali prebivalci k neki komisiji, kjer so jim jemali kri.¹⁶ Reklo se je, da preiskujejo, če so dro arijci« (Resman, 1971, 162). Občina Šentjakob ni postala takoj »Führergemeinde«, ker ni dobila 100 odstotkov potrditev za priključitev, temveč je to postala šele s pritiskom. Bivši dolgoletni šentjakobski podžupan Franc Rasinger, roj. 1925, se je v intervjuju z Ajdo Sticker celo spomnil imen tistih dveh pogumnežev – Majerjevo Mici in Franca Kneza – iz Svaten, ki sta se pri glasovanju upala nakrižati »NE« – »dokler ju ni moč pištole prisilila, da sta še enkrat, tokrat ›pravilno‹ glasovala.

Mogoče je sklepati, da je šlo pri »rasoslovni« meritveni akciji za nekakšen povračilni ukrep proti ljudem, o katerih so (domače) nacistične oblasti menile, da niso

14 Pri Vinkelnu v Lepeni se je rodila tudi Maja Haderlap, avtorica slovitega romana *Angel pozabe* (2012), v katerem posveča svojcem te domačije, zlasti babici in očetu, s fokusom na čas nacizma in travmatizacij, povezanih z njim, posebno pozornost. V romanu se večkrat nanaša tudi na svojo veliko teto Heleno (Leni) Kuhar - Jelko, rojeno Haderlap.

15 Gre za zapis Micke Miškulnik iz leta 1994 (prim. citat v Koroschitz & Sticker, 2018, 9).

16 »Rasno znanstveni popis« šentjakobskega prebivalstva se je osredotočal na merjenje glave, določanje telesne višine, barve kože, las in oči, dolžine nosu ipd. Iz popisa so izpeljevali sklepe, na primer, kateri rasi »preiskana« oseba pripada. Delež »arijske krvi« so kodificirali nürnbergski zakoni iz leta 1935, ki so protijudovski zakoni, a so zadevali tudi Rome in druge »rasno manj vredne ljudi« (Bpb, 2020).

zmožni popolne subjektivacije (podreditve), da se jih trdovratno drži nek uporniški preostanek. Trije pričevalci so to akcijo, v katero so bili tudi sami neposredno vključeni, povezovali z zloglasno nacistično antisemitsko politiko: »Morda so med nami iskali Jude ali pa je to bila že prva priprava za izselitev [pregon],« se sprašuje Micka Miškulnik, rojena leta 1929 na Reki pri Šentjakobu (Miškulnik, 1994, 128). V intervjuju z Ajdo Sticker Maria Jobst, rojeno leto 1925, ta ugiba: »Morda so mislili, da sem Judinja. [...] da so tudi moji starši Judi.« (Sticker, 2018, 230) Valentin Müller, rojen leta 1929, se spominja in pomenljivo pripominja: »Reklo pa se je že: »Judje iščejo«. Ampak tukaj na podeželju ni bilo Judov« (Sticker, 2018, 233).

PREGANJANJE JUDOV IN »ARIZACIJE« JUDOVSKIH PODJETIJ

Že marca 1938 so nacistične oblasti aretirale in zaprle veliko število ljudi, med njimi tudi precej Judov, zlasti nosilce javnih funkcij, člane vodstva judovskih verskih občin in lastnike večjih judovskih trgovin. Jude so od aprila 1938, še zlasti pa v času novembrskega pogroma leta 1938, deportirali v tri koncentracijska taborišča: Dachau, Buchenwald in Sachsenhausen (Danglmaier & Koroschitz, 2015, 226). Terezija Pörsch, rojena Kramer leta 1931 pri p. d. Janšeju v Holbičah pri Škofičah, se spominja, da se je njena sestra Marica, ki je bila takrat vzgojiteljica v neki judovski družini na Dunaju, kjer je živela velika večina Judov v Avstriji in je bilo nasilje nad njimi še posebno kruto, leta 1938 vrnila domov na Koroško, ker so »odrasle člane odvedli v kacet, fanta pa je sestra pripeljala s seboj. Nekaj časa smo ga skrivali, potem pa je prišel ponj njegov sorodnik in emigriral z njim v Anglijo« (Pörsch, 1999, 179).

Marica Kramer in njena družina sta se posledic svojega dejanja zavedali, saj so nacistične oblasti sprejemale izjemno stroge prepovedi nudenja pomoči Judom, iz pričevanja njene sestre Terezije pa še izhaja, kako zelo se je bala, ker so v njeni družini skrivali tudi »mlajšega človeka«, ki mu je uspelo pribežati »iz Dachaua« in ga osebno ni poznala. Starši so ji zabičali, da za nobeno ceno ne sme nikomur povedati, »da se ta neznanec skriva pri nas«, a ga je odkrila njena sošolka iz pronacistično usmerjene družine, ko je prišla nepričakovano k njej na obisk: »Na srečo se je takrat še vse dobro izteklo, lahko pa bi bilo zelo hudo« (Pörsch, 1999, 178). Kdor se je odločil, da bo ščitil Jude – ali poredke pobegle taboriščnike –, je moral žrtvovati svoje običajno življenje, stopiti na pot ilegale in pogosto delovati proti sprejetim družbenim normam v svojem okolju. Živeti je moral v strahu, pred ovadbami, pred aretacijo, pred deportacijo v taborišča, pred tem, da bo ogrožena tudi njegova družina (Steiner Aviezer, 2010, 2). Dejansko je bila tudi družina Kramer aprila 1942 pregnana v taborišče Hesselberg.

Deportirani Judje (večina izmed njih je bila prav v Dachauu) so se lahko vrnili iz taborišč po nekaj tednih ali mesecih, pod pogojem, da so pristali na »arizacijo« (nasilni prenos podjetij, trgovin ipd., ki so v lasti Judov, na Arijce in posledično za razjudenje, *Entjudung*, gospodarstva) ali »likvidacijo« (ukinitev podjetij) in na to, da po vrnitvi iz taborišč zapustijo nemški rajh (Verdrik, 2014). Kmalu je sledil nov val aretacij, ki so ga spremljali zaplembe judovskega premoženja, zaprtje judovskih trgovin, razpustitev judovskih društev in zasramovanja Judov. Pa ne le v Avstriji, ampak tudi na Koroškem, kjer je po uradnem ljudskem štetju iz leta 1910 živelo 341 Judov, od tega 71 odstotkov v Celovcu, 18 odstotkov v Beljaku in preostali del v drugih okrajnih mestih in trgih Koroške (Walzl, 1987, 63).

Čeprav je nekaterim judovskim družinam na Koroškem ob začetku 20. stoletja uspel družbeni vzpon (odpirale so trgovine, manjše industrijske obrate), Judje niso imeli vidnejšega vpliva na gospodarsko, kulturno ali politično življenje v deželi. In to kljub dejstvu, da so izkazovali močno afiniteto do kulture večinskega naroda; del Judov se je tudi aktivno udeležil »koroškega obrambnega boja« (Walzl, 1987, 130–131; Danglmaier, 2021, 15–18). Judje so bili vse bolj izpostavljeni antisemitskim pritiskom in marsikdo, ki judovski veri ali judovski etničnosti ni pripisoval pomembne vloge, se ni razkril kot Judinja ali Jud. O tem pričata tudi porast izstopov iz judovske vere in dejstvo, da se število deklariranih Judov do »anšlusa« ni povečalo, temveč zmanjšalo (Danglmaier, 2021, 21–24; Walzl, 1987, 65–66).

Pred »anšlusom« pa se ni stopnjeval le antisemitizem, temveč tudi antislovenizem.

Primer judovske družine Scharfberg (Železna Kapla)

V pričevanju Helene Kuhar je objavljen odlomek, ki mu botruje njena izkušnja nasilja in izključevanja v poslopju stare šole v Železni Kapli, kjer se je že ob in po anšlusu nahajala postojanka sklada Zimske pomoči (Winterhilfswerk). Ker so v njej »razdeljevali med revne družine stare obleke, obuvala, sladkor in moko«, je bila tedaj vselej »nabito polna žensk« (Kuhar, 1984, 18). Pri vratih je stal žandar in jih razporejal. Ko je Helena prišla na vrsto, jo je »pogledal v oči in sporočil v sobo: »Ta je Slovenka!« Zgrabil jo je za vrat in jo »s tako silo pahnil od sebe«, da se je »opotekla in butnila v žensko« za njo: »»Poglej, Slovenka ničesar ne dobi,« so ponavljale ženske. [...] »Ti ničesar ne dobiš, ker si že na črni listi,« so odgovarjale.« (Kuhar, 1984, 19) Helena Kuhar je bila »zmedena in obupana«. Pohitela je v trgovino judovske družine Scharfberg, ki se je leta 1930 naselila v središču Železne Kaple in kjer so poceni prodajali oblačila, blago, gume in sukance (več o družini Scharfberg prim. Koroschitz & Rettl, 2008). Tam je trgovki pripovedovala, kako so ravnali z njo. Marianne Scharfberg, rojena Spierer – njej, njenemu

možu Josephu in petletnemu sinu Kurtu so nacistični oblastniki že odvzeli imetje in pravice –, ji je odgovorila s precizno slutnjo: »Da, gospa Kuhar, vsi bomo prišli na vrsto, najprej mi, Judje, potem vi, Slovenci.«¹⁷ Ko se je gospa Kuhar naslednjič napotila v trgovino Scharfberg, je visela nad vrati že tabla z novim, z nemškimi črkami napisanim imenom, kar je v njej vzbudilo *unheimlich* (nedomačno) občutje:

»Le kaj se je zgodilo?« sem pomislila.
Za prodajno mizo je stala ista prodajalka [mlada domačinka Neži Jerič, op. avt.].
»Dober dan,« sem jo pozdravila, »kje je gospa Schaf« [Scharfberg, op. avt.]?
»Heil Hitler,« je hitro odzdravila in boječe pogledala okoli sebe. »Včeraj so jo odpeljali. Nove gospodarje imamo. Nemce.« In glasno je vprašala: »Kaj želite?« (Kuhar, 1984, 19)

Nov lastnik, ki je začel »gospodariti« v znani in tudi v širših okoliških vaseh priljubljeni judovski trgovini (gospa Scharfberg se je s svojimi strankami pogovarjala tudi slovensko, kar pomeni, da si je slovenščine priučila), je bil Fritz Engel, »zaslužen nacist« iz Celovca. Iz aktov izhaja, da je bila razlastitev družine Scharfberg uradno končana do avgusta 1938 (Koroschitz & Rettl, 2008, 46). 10. septembra 1938 je v Celovcu izhajajoči tednik *Alpenländische Rundschau*, ki je bil blizu nacistični ideologiji, objavil vest:

Železna Kapla. Očiščena uši [entlaust]. Naš kraj je pred prevratom gostil Juda Josefa Scharfberga kot trgovca. Zdaj je SS-Scharführerju in strankarskemu tovarišu Friedrichu [Fritzu] Englu, ki ga dobro poznajo obiskovalci Breithofnerjeve kočice na Svinški planini, uspelo, da prevzame trgovino Juda. S tem je Železna Kapla očiščena Judov [entjudet] in osvobojena takšnih nadležnih poljskih državljanov.¹⁸

Verjetno si je Fritz Engel Scharfbergovo trgovino dejansko prisvojil že ob »divji arizaciji« takoj po prevzemu nacistične oblasti (Koroschitz & Rettl, 2008, 46). Nacisti so namreč že pred prevzemom oblasti razpolagali s seznamami, na katerih so bila navedeni imena, kraji in poklici »judovskih« žrtev (po kriterijih

nürnberških zakonov iz leta 1935). Na teh seznamih sta bila imenovana tudi Joseph in Marianne Scharfberg, a tudi Mariannin oče Matthias Spierer, ki je vodil trgovino v Velikovcu (Verdnik, 2014, 75–80). Pred poroko Marianne in Josepha Scharfberga je Spierer odprl tudi trgovino v Železni Kapli, ki pa jo je kmalu po prihodu zakoncev prepustil zetu Josephu (Koroschitz & Rettl, 2008, 46).

Nacistične oblasti so zakonitost »divje arizacije« Scharfbergove trgovine verjetno potrdile naknadno¹⁹ – po kratkem komisarskem vodenju, pri katerem so običajno določili kupno ceno judovskega imetja in preverili »primernost« osebe, ki je »arizirala«. Komisarski postopek vodenja je imel značaj napada na judovska podjetja in trgovine. Judovski lastniki so morali te, potem ko so oddali ključne in blagajniško knjigo, v nekaj minutah zapustiti. Ni jim bilo dovoljeno, da bi kar koli vzeli s seboj, tako da so mnogi izmed njih po opravljeni »arizaciji« ostali brez sredstev za preživljanje (Walzl, 1987, 155), kar nazorno potrjuje tudi Philomena Müller, rojena Petschnig, ki je Scharfbergovim pomagala v trgovini, občasno pa skrbela tudi za njihovega sina (Koroschitz & Rettl, 2008, 47).

Družini Scharfberg ni posvečen le en sam avtobiografski dokument, in sicer spominsko pričevanje Helene Kuhar, kot sta prvotno domnevala Koroschitz & Rettl (2008, 18). Znano je, da je tudi Franc Kukovica, učitelj, šolski ravnatelj in kulturnopolitični delavec, rojen leta 1933 v Zgornji Plaznici v občini Železna Kapla – Bela, v svojih spominih namenil trgovini judovske družine Scharfberg nekaj besed. Njegova starša sta v njej velikokrat nakupovala in trgovec mu je »vedno podaril kak bonbon«. Trgovino so, tako Kukovica, leta 1938, še preden je vstopil v osnovno šolo, »nenadoma zaprli« in judovske družine »nikoli ni več videl« (Kukovica, 2006, 45). Da je šlo za »arizacijo«, je Kukovica obsežneje preciziral v videointervjuju z Georgom Trasko (Traska, 2014). Nekaj desetletij kasneje – marca 2008 – se je Kukovica srečal s potomci družine Scharfberg iz Izraela in ZDA v Železni Kapli (skupaj jih je prispelo 13). Tam so člani Slovenskega prosvetnega društva Zarja otvorili razstavo o judovski družini Scharfberg. Z razstavo so obeležili stoletnico društva, hkrati pa tudi spomin na leto 1938 ter na nacistično preganjanje in izgon družine. Kukovica je njenim potomcem ob tej priložnosti podaril svojo pričevanjsko knjigo.²⁰

17 Tako so na panoju razstave *Tu smo bili doma ... / Wir gehörten hierher ...* leta 2008 v Železni Kapli zgladili naslov (Koroschitz & Rettl, 2008, 17), ki je v pričevanju Helene Kuhar - Jelke podan takole: »Da, gospa Kuhar, vsi pridemo na vrsto. Najprej Židje, potem Slovenci, potem ...« (Kuhar, 1984, 19).

18 *Alpenländische Rundschau*, 10. 9. 1938: Eisenkappel, 11. Tako Joseph Scharfberg kot tudi njegova žena Marianne sta bila poljska državljana. Oba sta se rodila leta 1904 v Galiciji. Še kot otroka sta zaradi antisemitskih izgrediv v Galiciji skupaj z ožjimi in širšimi svojci pribegnila v Avstrijo.

19 Za »arizacije« pristojna Poslovalnica za premoženjski promet (Vermögensverkehrsstelle), ki je imela svojo podružnico tudi v Celovcu, je bila ustanovljena 18. maja 1938 na Dunaju (Ferihumer, 2019).

20 Glej fotografijo in obsežne informacije v zvezi z otvoritvijo razstave *Tu smo bili doma ... / Wir gehörten hierher...*, ki sta jo pripravila Werner Koroschitz in Lisa Rettl, na spletni strani Slovenskega prosvetnega društva Zarja.

Že leta 1982 je Valentin Polanšek v drugem delu svojega romana *Bratovska jesen*²¹ zapisal, kako pretreseni so bili »ne samo tisti«, ki so bili v trgu Železna Kapla »živa priča«, temveč tudi »okoličani«, ko so izvedeli, »kako so židovskega trgovca poniževali, ga suvali in odgnali v vsej javnosti, kakor da je najhujši zločinec« (Polanšek, 1982, 141). Opisuje ga kot »mirnega, zase s svojo soprogo živečega človeka«, ki je prodajal blago po »znatno nižjih cenah« kot drugi (Polanšek, 1982, 141). Dejansko je družina Scharfberg gojila prisrčne in tesne vezi s prodajalko Neži Jerič, najstarejšo od sedmih otrok domače slovenske družine,²² a tudi z njenim najmlajšim bratom Ludvikom, rojenim leta 1931, s katerim je bil zelo prijateljsko povezan sin Kurt. Najintenzivnejše stike pa je družina Scharfberg gojila s sorodniki, zlasti z družino Spierer iz Velikovca (Koroschitz & Rettl, 2008, 34–35, 41–43).

Polanšek se v svojem romanu nanaša tudi na Fritzja Engla, ki mu je nadel vzdevek »Bengel«. Opisuje ga kot »zagrizenega« in »prekaljenega nacist iz systemske dobe« (med letoma 1934 in 1938), ki se je »ugnezdil« v »napoljnjeni trgovini« in je še v civilu nosil »črne jahalne hlače in svetle škornje SS uniforme«. »Sam »Heil Hitler« ga je bil« (Polanšek, 1982, 141–142). Že (bolj nemškonalno usmerjeni) Kapelčani so ga, tako Polanškov prvoosebni pripovedovalec, »s previdnostjo sprejemali«, slovensko govoreči okoličani pa tem bolj. Dekleta in žene iz okoliških krajev so, tako pripovedovalec, proti Englu organizirale celo »prvo antihitlerjansko akcijo«, ki je imela v ozadju »osebno okoriščenje, a je bila prekleto odkrito naperjena proti izgonu Juda Josefa Scharfberga«. Ko je bila v medtem že bivši judovski trgovini »razprodaja na široko, so prihrumeli okoličani in izbirali ter kradli nacistu«, češ: »On je vse od poštenega Juda ukradel, mi pa smo njemu vzeli« (Polanšek, 1982, 142).

Dejansko so se že spomladi leta 1938 na Koroškem pojavili prvi znaki odpora proti nacizmu, ki so bili še posebej zaznavni v takratni »zaledni« občini Bela, ki so jo leta 1939 združili s tržno občino Železna Kapla. Kljubovalnost zoper nacistično oblast se je izpričevala večinoma v prikritih oblikah odpora. Zgoraj navedena »antihitlerjanska akcija« žensk spada mednje, zagotovo tudi dejanja, ki so povzročila, da se je v občini Bela na plebiscitu 10. aprila 1938, ki je »anšlus« s skorajda stodstotnim »Ja« zgolj še formalno potrdil,²³ opazno velik delež prebivalstva opredelil proti njemu. Od 1.436 volilnih upravičencev jih je 32 glasovalo z

»Ne«, 13 pa neveljavno. Toliko očitnih protiglasov z izjemo Bistrice pri Pliberku niso zabeležili v nobeni drugi slovensko govoreči občini. V občini Železna Kapla, torej v trgu samem, so zabeležili od skupaj 763 volilnih upravičencev 5 protiglasov in 1 neveljaven glas.²⁴

Ti podatki potrjujejo protinacistično naravnost slovensko govorečih okoličanov, v sozvočju pa so tudi s spomini, pričevanji in novejšimi znanstvenimi dognanji, ki dajejo vedeti, da so bile ženske v kapelškem zaledju zelo aktivne. »V predelu Železna Kapla – Sele – Borovlje in Žitara vas so od novembra 1942 do januarja 1943 aretirali več kot 200 moških in žensk, skoraj polovica jih je bilo žensk, in to dejstvo marsikoga preseneča« (Entner, 2018, 11). Ko so 13. oktobra 1944 v »podokrajju Železna Kapla« v tovarni celuloze na Rebrci imeli sestanek, na katerem je bil sprejet dogovor o organizacijskem delu v okviru Osvobodilne fronte (OF), je bilo na njem prisotnih »veliko ljudi, predvsem žensk«, ki so bile pripravljene, da partizanom pomagajo predvsem pri zbiranju hrane in oblačil pred bližajočo se zimo (Linasi, 2010, 176). Pomembno vlogo je pri tem odigrala Helena Kuhar, ki je že leto dni pred tem aktivneje posegla v partizansko življenje. S pomočjo večje skupine žensk je zgradila krajevno informacijsko mrežo (Leben, 2003, 46). Bila je v stalni zvezi s kurirji, oskrbovala je partizane s hrano in jim dostavljala potrebščine, ki jih je nabirala po trgovinah, pri čevljarju, peku, sedlarju in drugod. »Hodila je v Kaplo skoraj že legalno nabavljati to in ono za OF: Pri nemškem zobozdravniku, baje osminkem ali šestnajstinskem Židu,²⁵ je dobivala marsikaj kar dobesedno za one v gozdu« (Polanšek, 1982, 258). To potrjuje tudi Helena Kuhar, ki svojemu zobozdravniku, »nemškemu državljanu«, v pogovoru z Lisbeth N. Trallori posveča daljši odstavek (Kuhar, 1985, 144). 12. oktobra 1944 je odšla v partizane, ki so se jim pridružili tudi njen sin Peter in nečaka Tonči in Zdravko. Ni naključje, da jo sin Peter v svojih spominih večkrat omenja (Kuhar, 2009), nečak Tonči ji posveča celo posebno poglavje (Haderlap, 2007, 94–104). Iz njegovih spominov tudi izhaja, da je v šolskem letu 1942/43, ko je obiskoval peti razred osemrazrednice v Železni Kapli, sedel v »predzadnji klopi skupaj z Albertem Mackom, Simonom Oraschejem in Ludvikom Jeričem« (Haderlap, 2007 63).

Ludvik (Ludwig) Jerič je po vsej verjetnosti najmlajši brat Neži Jerič, ki je bila do »arizacije« zaposlena v

21 Andrej Leben (2015, 129) je o Polanškovih romanih zapisal: »Vsi Polanškovi romani so prežeti s podatki in dogodki, imeni žrtev nacizma, partizanskih borcev in krajev ter napisani z namenom, da ohranijo spomin na dobo nacizma, njegovih žrtev in na upornišvo prebivalcev v jugovzhodnem delu Koroške.«

22 Družina Scharfberg ji je tudi omogočila, da se je izšla za trgovski poklic.

23 99,7 odstotka Avstrijcev je glasovalo za »anšlus«.

24 Koroški Slovenec, 20. 4. 1938: Zvestoba za zvestobo!, 2.

25 Na tretji konferenci v Wannseeju 27. oktobra 1942 so se nacistični voditelji v zvezi s sprejeto »končno rešitvijo Judov« dogovorili še o odprtem vprašanju »mešancev«, ki so dotlej predstavljali relativno zaščiteno kategorijo ljudi. Sklenili so, da se mešance 1. stopnje sterilizira, mešance 2. stopnje (z enim judovskim starim staršem) pa se ima za Nemce (več o tem v Lisciotto 2006/2007).

trgovini Scharfbergovih, in tesen prijatelj njihovega sina Kurtija. Ko so bili potomci in sorodniki družine Scharfberg leta 2008 osrednji gostje Slovenskega prosvetnega društva Zarja v Železni Kapli, je bil Ludwig Jerič ob njih in jih je spremljal.²⁶ Njegov nečak Josef Novak jim je takrat v spomin na leto 1938 in »njihove avstrijske korenine« izročil namizni prt, ki ga je Marianne Scharfberg podarila njegovi teti Neži Jerič, shranila pa ga je njegova mati Terezija Novak, rojena Jerič. Ob tej priložnosti je Novak povedal, da je bil Joseph Scharfberg politično zelo razgledan in seznanjen z »usodo« njegovega deda, očeta prodajalke Neži Jerič. Februarja 1934, v času Dollfußovega režima, je bil ded vpleten v »državljansko vojno« in zaprt (Novak, 2008). Bil je, kot kaže, »republikanec« (pristaš Avstrije kot republike) in socialdemokrat – tako kot sta to bila tudi Helena Kuhar in njen mož Peter: »Nosili smo znamenja treh puščic in redno hodili na sestanke« (Kuhar, 1984, 12). Tri puščice niso simbolizirale le boja delavskega gibanja proti avtoritarni stanovski vladi in kapitalizmu, temveč tudi boj proti nacizmu, ki je bil v okolju Železne Kaple že takrat zelo močno občuten in izrazito protislovansko/protislovensko in antisemitsko nastrojen. Velja pripomniti, da so bili Scharfbergovi poljski državljani in Judje hkrati.

Koroschitz in Rettl navajata, da so bile uslužbenke do Scharfbergovih zelo lojalne. Še zlasti Neži Jerič je z velikim osebnim tveganjem pomagala pridobiti nazaj nekatere predmete, ki so si jih prisvojili esesovci. Njena hčerka je pozneje dejala, da »mami ni uvidela, da bi se [Engel] vsedel kar v postlano gnezdo. Scharfberg je ponoči prišel po kartone [v katere je mati skrivno spravila blago]. Podobno se spominja tudi druga hči Neži Jerič, ki prav tako poudarja, da se njena mati ni mogla sprijazniti s tem, da so »čez noč vrgli Scharfberga iz trgovine« in da je bil »čez noč kar naenkrat Engel novi šef« (Koroschitz & Rettl, 2008, 48).

Upor proti esesovcu Englu, ki je z navidezno legitimnim razlogom dobil priložnost, da se okoristi z ropanjem oziroma prilastitvijo trgovine in imetja družine Scharfberg, poleg tega pa je z nacističnimi sotorilci resno ogrožal tudi obstoj domačih in drugih koroških Slovencev, se je v poteku časa še stopnjeval. Po Englovem vpoklicu v nemški Wehrmacht leta 1939 je »arizirano« trgovino vodila njegova žena Margarethe Engel. Maja 1945 jo je jugoslovanska partizanska vojska aretirala in od takrat je pogrešana (Koroschitz & Rettl, 2008, 46).

Družina Scharfberg je jeseni oziroma proti koncu leta 1938 uspela pobegniti v Palestino (Haifo), kjer si je morala popolnoma brez sredstev zgraditi novo življenjsko eksistenco.

»UVOD V GROZNO APOKALIPSO«

Preganjanje Judov v Avstriji je že marca 1938 sprožilo »val samorov«, ki je bil nespregledljiv do te mere, da so o njem poročali tudi slovenski časopisi.²⁷ Koledar Družbe sv. Mohorja (Celovec), ki je leta 1939 izšel v Celju, za mesec marec 1938 navaja, da si je na Dunaju vzelo življenje okrog 100 Judov.²⁸ Val skrajnega obupa ob predvidevanju najhujšega je zajel ob Judih tudi nemalokatero Nejude, še zlasti izpričane protinaciste. Joško Tischler se v svojem življenjepisu spominja: »Ob zasedbi Avstrije si je profesor zgodovine J. K. [pravilno: Karl Kmeth] prerezal žile in se tako umaknil zaporu«,²⁹ Tischlerja samega je gestapo za krajši čas »vtaknil v beljaški zapor« (Tischler, 1989, 187), 20. februarja 1939 pa je prejel še telefonsko obvestilo, naj nemudoma preneha s poučevanjem na beljaški gimnaziji.³⁰ Pozitivne spomine na profesorja Kmetha je desetletja kasneje izrazil njegov judovski učenec Leo Fischbach in dejal, da je na beljaški gimnaziji vladalo izrazito antisemitsko vzdušje (Haider, 2008, 96–97). Že 27. novembra 1933 se je v konferenčni sobi beljaške gimnazije ustrelil judovski profesor matematike in fizike Ernst Singer; »globoko občutene besede slovesa« mu je na gimnaziji takrat izrekel prav profesor Kmeth.³¹ O ozračju »tistega usodnega jutra 12. marca 1938«, ko sta se križala zmagoslavje in obup, je učitelj in šolski ravnatelj Mirko Srienc, ki je bil takrat gimnazijski dijak v Celovcu, zapisal: »Stojim pred najvišjim oknom Marijanišča in gledam dol na Velikovoško cesto. Vojaki še v avstrijskih uniformah, a s trakom kljukastega križa, se objemajo s civilisti in vse je v zmagoslavnem razpoloženju [...] Dogajali pa so se tudi tragični dogodki. Profesor Gottlieb von Tannenheim se je v svoji vili na podstrešju obesil« (Srienc, 2006, 266–267).

Že pičli poldrugi mesec pred tem, konec januarja 1938, ko so se – tako Srienc – že povsod po celovških cestah in tudi pred Marijaniščem slišali »Sieg-Heil! klici«, je v celovški stolnici pridigal »sloviti jezuit pater [Friedrich] Muckermann proti oblastnikom v tretjem rajhu« in govoril »o rasizmu, o evtanaziji, o uničenju judovske rase [...]« (Srienc, 2006, 266). Helena Kuhar

26 Prim. fotografije in podnapise, ki so nastali ob priložnosti otvoritvene prireditve razstave *Tu smo bili doma ... / Wir gehörten hierher...*, na spletni strani Slovenskega prosvetnega društva Zarja. Med potomci in sorodniki ni bilo več Kurtija Scharfberga, ker je že pred tem umrl. Navzoči pa so bili njegova žena, njuni trije otroci in precej vnukov.

27 Prim. npr. Ponedeljski Slovenec, 14. 3. 1938: Val samorov na Dunaju, 2.

28 Koledar Družbe sv. Mohorja za leto 1939: Letopis, 103.

29 Iz kronike beljaške gimnazije (Peraugymnaisum) izhaja, da je 14. marca 1938 naredil samomor profesor zgodovine in geografije dr. Karl Kmeth (Haider, 2008, 74–75).

30 Sledil je odlok deželnega šolskega sveta z dne 24. februarja 1939, ki je Jošku Tischlerju odkazal »službovanje v področju dež. šolskega sveta na Predarlskem«. Prim. Koroški Slovenec, 8. 3. 1939: Prof. dr. J. Tischler premeščen, 2.

31 Freie Stimmen, 2.12.1933: Zum Tode des Professor Singer, 8.

je v času »anšlusa« prisostvovala pogovoru mladega fanta, očitno nacista, z gostilničarko, ki ji je napovedal prav ta razvoj. Iz pogovora je ujela besedo »raj« in se obrnila k njima: »»Prosim, kaj pomeni, da bo [Hitler] napravil raj?« »Tega ne veš?« je odvrnil mladenič očita-joče. »Turistične domove bo zgradil in parke za divjad, sami bogati ljudje bodo prišli. Koroška bo postala raj.« Pogledal jo je, se režal in dodal: »Prej pa bomo Koroško očistili gnoja« (Kuhar, 1984, 17). Helena Kuhar je pomislila, da bi »ta gnoj utegnila biti jaz«, in še naprej prisluškovala pogovoru: »Vsi Židje morajo zginiti. Kdor ni za narod mora zginiti. Vsi ljudje črnih oči – proč z njimi! To ni nemško pleme« (Kuhar, 1984, 17).

S podobnimi mislimi se je – po napadu nacistične Nemčije na Poljsko 1. septembra 1939 – soočala tudi Johana Sadolšek – Zala (1923–2013), kmečka hči, rojena v Lobniku pri Železni Kapli, ki je bila v času druge svetovne vojne prav tako kot Helena Kuhar partizanka in kasneje sekretarka Antifašistične fronte žena (AFŽ), predhodnice današnje Zveze slovenskih žena na Koroškem. Spominja se, kako sta dva moška po izpustitvi iz Dachaua kljub strogi prepovedi vseeno pripovedovala, kaj sta doživela v taborišču in »kaj Hitler vse zganja«: »Nasploh so se spravljali na Jude, Poljake, Slovence in vse manjšine« (pomenljiv je vrstni red) (Sadolšek, 1985, 124). Ta vrstni red potrjuje tudi vidni kulturni aktivist in šolani pevec Šimej Martinjak iz Šentjakoba v Rožu, ki je bil prav na dan napada na Poljsko aretiran in odveden v Buchenwald. V svojem pričevanju naveda, da je v taborišču zaradi sistematičnega pretepanja, trpinčenja in izgaranja z delom prišlo ob življenje največ Judov in Poljakov, ki so jim sledili taboriščniki raznih slovanskih in drugih narodnosti (Martinjak, 1983, 153–155). Da so nacisti še posebej kruto mučili in trpinčili Jude, Poljake in Ukrajince, se spominja tudi Franc Lienhard, rojen leta 1910 v Libučah pri Pliberku, ki ga je ljudsko sodišče (Volksgesichtshof) v Berlinu 21. januarja 1943 obsodilo na dvoletno zaporno kazen, nakar je bil do konca vojne še jetnik več koncentracijskih taborišč. Že v kaznilnici v Berlinu – Moabitu je bil pred obsodbo pričal, kako so v klet v verigah »pripeljali nekega polžida iz Poljske«: »Prosil me je za malo kruha, dal sem mu ga in kave tudi. [...] Rekel je: »Obsojen sem na smrt. Josef mi je ime« in globoko verni Lienhard mu je odgovoril: »Molil bom zate, mogoče čaka mene isto« (Lienhard, 1992, 285). Kmalu nato je Lienhard v kaznilnici v Görplitzu videl, kako so bili v zid vbetonirani obroči, nanje pa priklenjeni Poljaki in Ukrajinci. »[B]ili so tako pretepeni, da jim ni bilo videti oči. Mislil sem, da sem v peklu« (Lienhard, 1992, 285).

V romanu *Bratovska jesen*, s katerim je pisatelj in učitelj Valentin Polanšek postavil trajni spomenik leta 1944 padlimu bratoma – partizanoma Domnu (Cirilu Šorliju) in Matevžu (Jožefu Šorliju) iz Lobnika (obeh se v svojem pričevanju spominja tudi Johana

Sadolšek – Zala [Sadolšek, 1985, 135–136]), slednji, Matevž, pravi, da je njegova odločitev, da dezertira iz nemške vojske, padla prav na Poljskem. Kot koroškemu Slovencu se mu je upiralo, da v »hitlerjanski uniformi« pomaga uničevati Poljsko, »domovino slovanskih bratov«, vsekakor pa se mu je uprlo, ko je videl, kako so obravnavali Jude: »Spustili so se nad Žide kot zveri na ujeti plen. Nagnali so judovske duhovnike, obstopili so jih in zbegani rabini so morali drug drugemu rezati dolge brade. S častitljivim molkom so možje izvedli nemški ukaz. Nemci pa so se zabavali in jih gnjavili z gnojnico surovih opazk in poniževanj« (Polanšek, 1982, 6). Jožef Šorli – Matevž velja po Janezu (Ivanu) Župancu – Johanu (1915–1943) z Obirskega za drugega koroškega Slovenca, ki je vstopil v partizane (Linasi, 2010, 50).

Rasni antisemitizem in sovraštvo do Judov sta dosegla svoj začasni vrhunec v »kristalni noči«, kakor se je v zgodovino nasilja nacistov zapisal novembrski pogrom leta 1938 nad Judi, tako poimenovan zaradi razbitih izloženih oken trgovin v lasti judovskih trgovcev. Pogrom se je začel v noči iz 9. na 10. november 1938, na Koroškem pa 10. novembra zjutraj (Danglmaier & Koroschitz, 2015, 226). Predstavljal je začetek sistematičnega uničevanja judovskega prebivalstva, prelomnico, ki je vodila v holokavst.

Na Dunaju so bili pogromaši med najbolj temeljitimi, saj so v najkrajšem času zažgali in opustošili 42 sinagog in molilnic. Poleg tega so oropali okoli 4000 trgovin in 2000 stanovanj, če že niso bila arizirana, torej odvzeta judovskim lastnikom in izročena tako imenovanim »arijskim«. Vsega skupaj je bilo na Dunaju aretiranih 6547 Judov, od tega okoli 4000 deportiranih v koncentracijsko taborišče Dachau (Hecht et al., 2008, 35). Med njimi je bila tudi družina Adler, pri kateri je – kot se spominja Marta Kreutz, rojena Trampuš 23. oktobra 1923 v Dobu pri Pliberku – kot kuharica delala njena teta Tilka. K Rebernikovim, kjer je bila teta doma, je Marta Kreutz posebno rada zahajala, ker jim je z Dunaja pošiljala pakete z raznolikimi igračkami, s katerimi so se otroci igrali. Družina Adler je postala žrtev »arizacije«. Vse premoženje so jim vzeli. V »tisti usodni kristalni noči« so hoteli oropati tudi sobo tete Tilke, kamor je po naročilu judovske družine spravila nekaj dragocenosti, a ji je »le uspelo prepričati drhal, da je vse njeno«. Adlerjevi so preživeli, ker so bili »pravočasno opozorjeni, naj se umaknejo v Združene države« (Kreutz, 2001, 53).

Toda ne le na Dunaju, tudi drugod po Avstriji so uničevali sinagoge in judovsko lastnino ter zaplenjevali trgovine, hiše in stanovanja. V Celovcu so »izpraznili« in razdejali komaj leta 1923 ustanovljeno judovsko molilnico in stanovanja bolj znanih judovskih družin, na kar je kljub strogi cenzuri opozoril *Koroški Slovenec*.³² Prav tako so pogromaši opusto-

32 Koroški Slovenec, 16. 11. 1938: Umor nemškega diplomata, 3.

šili in oropali judovske vile ob Osojskem in Vrbskem jezeru (Koroschitz, 2018, 187). Nacistični koroški deželni svetnik Ernst Dlaska in nacistični deželni glavar Wladimir Pawlowski sta bila že tedaj prepričana, da bi lahko načrtovani koroški obmejni znanstveni inštitut – predstavljal naj bi antipod znanstveni dejavnosti ljubljanske univerze in dokazoval povezanost Gorenjske in Koroške z Veliko Nemčijo³³ – namestili v dveh opustošenih in kmalu nato razlaščenih judovskih vilah v Vrbi; to sta bili vili Giebelhaus in Seehof (Koroschitz, 2018, 187). Že marca 1938 so nacisti v nekakšnem roparskem napadu razlastili trgovino z mešanim blagom, ki sta jo vodila Lotte Weinreb, rojena Friedländer, in Isidor Weinreb na Platzgasse 14 (današnji Gasometergasse 6) v Celovcu. »Arizirana« je bila v korist Koroškega Heimatbunda z Maier - Kaibitschen na čelu, ki je že pred tem imel manjšo hišo/pisarno »sredi judovske četrti« (v Bäckergerasse), z »arizacijo« pa si je pridobil večjo in prostornejšo. Ob Heimatbundu so v njej delovali še oddelki Deželnega obmejnega urada (Gaugrenzlandamt) in Nemške naselivitvene družbe (Deutsche Ansiedlungsgesellschaft), skupaj torej tri specializirane organizacije za zatiranje in pregon koroških Slovencev; vsem trem je načeloval Maier – Kaibitsch (Walzl, 1987, 188–189; Verdnik, 2014, 132–136).

Na Koroškem so s posebno ostrino izvajali pogrome v Celovcu in Beljaku (Danglmaier & Koroschitz, 2015, 227). Tonči Schlapper, rojen leta 1924 na Vašinjah,³⁴ ki je takrat v Celovcu obiskoval srednjo tehnično šolo (oddelek za strojogradnjo), v svojih spominih pravi, da je novembra 1938 »prvič doživel vso brutalnost nacističnega režima, in sicer nad židovskimi prebivalci«:

Čez cesto pri naši šoli je stala hiša, iz katere so skozi okna in duri leteli predmeti hišne opreme – od radia do slik in šivalnega stroja – in živalsko tuljenje SA-jevskih tolp se je razlegalo po vsej okolici. Nihče se ni uprl temu divjanju, ti trpinčeni ljudje so slišali še kako dodatno psovko: »Judensau!« in slično. To je bil uvod v grozno apokalipso, ki je v naslednjih letih vojne sledila kot holokavst v fizičnem uničevanju židovskega ljudstva. (Schlapper, 2004, 52)

Janko Urank je tedaj obiskoval gimnazijo v Celovcu in v razredu so se pripravljali na maturo. »Ko je prišla zloglasna »Reichskristallnacht« so učence iz vseh razredov – tudi razredov drugih šol – »gnali na Novi trg«, takrat trg Adolfa Hitlerja, in jih postavili v vrste. Pristaši/člani Hitlerjeve mladine (Hitlerjugend) so začeli kričati »Juda, verrecke«, »Pogini Jud! Pogini Jud!«. »Tam na vogalu, kjer je danes [to je leta 1988] [trgovina čevljev] Grohar, je bila židovska trgovina Friedländer.³⁵ Esajevci so metali pohištvo iz prvega nadstropja, vlačili ženske za lase, jih zmerjali in tako dalje, in mi osemnajstletniki smo morali vse to gledati. To so razglasili za »pripreditev« (Urank, 1991, 110). »Tega grozotnega dejanja [pogroma] nisem mogel dojeti, dokler v poznejših letih nisem doživel še hujših reči« (Urank, 2004 [1988], 166). Tudi Ana Zablatnik, rojena Safran leta 1923 v Bilčovsu, se spominja, kako so ljudje, ki so se vračali iz Celovca, »pravili, kako so tam Žide tolkli, jim razbijali stanovanja, metali dragocene reči na cesto [...] vmes pa so jih zmerjali, suvali ter pljuvali. Tedaj se je marsikdo zgrozil, kaj je to in kaj še bo« (Zablatnik, 1996, 84).

Že 6. decembra 1939 je *Koroški Slovenec* podal naslednjo bilanco o nasilni odstranitvi Judov iz gospodarstva in posledično iz javnega življenja Avstrije: »Skupno je bilo v Avstriji 25.898 židovskih podjetij [...] Od teh podjetij je bilo 21.143 ukinjenih, 4755 podjetij odslej vodijo arijci. [...] Kmetijskih posestev so imeli Judje 401, od teh so prevzeli Ariji 394 posestev.«³⁶ Likvidacij in »arizacij« judovskih podjetij na Koroškem, ki jih je bilo precej (prim. Verdnik, 2014), list skorajda ne omenja. Le pri zelo podrobnem branju je bilo mogoče odkriti naslednji podatek, skrit med vestmi, ki se nanaša na mesto Borovlje, središče Roža: »Trgovino žida Ludovika Dickstein so zaprli in se bo isti vsled nastalih razmer preselil v druge kraje, trgovino pa bo vodil bržkone novo imenovani komisar.«³⁷

Naključje je hotelo, da je avtorica tega prispevka prav v času pisanja teh vrstic uspela pridobiti področno nalogo iz zgodovine *Antisemitizem in koroški Slovenci*, ki je bila leta 2005 opravljena na Zvezni gimnaziji in zvezni realni gimnaziji za Slovence v Celovcu. Avtorica naloge, v resnici obsežne pionirske raziskave, je Mirjam Malle.³⁸ Raziskava vključuje tudi

33 Obmejni inštitut, znan kot Inštitut za raziskovanje dežele Koroške (Institut für Kärntner Landesforschung), ki so ga ustanovili šele oktobra 1942, je od vsega začetka sledil ekspanzionističnim ter agresivnim političnim in demografskim ciljem, odbijal pa naj bi tudi morebitne ozemeljske zahteve Slovenije (Koroschitz, 2018, 187, 189; Ferenc, 1971).

34 Tonči Schlapper je bil dolga leta tajnik Slovenske prosvetne zveze v Celovcu, odbornik Zveze slovenskih organizacij in častni predsednik Zveze koroških partizanov. Kot lastnik elektropodjetja je živel v Šentjakobu v Rožu.

35 Gre za trgovino z mešanim blagom »Zum Storch« v Pernhartgasse 1, ki sta jo po smrti svojega očeta Maxa Friedländerja leta 1927 podedovala njegova otroka Josefina in Emil Friedländer. Ta trgovina je postala žrtev zapletenega postopka »arizacije«; kar več »zaslužnih« nacistov se je je hotelo polastiti (Verdnik, 2014, 110–118).

36 Koroški Slovenec, 6. 12. 1939: Odstranitev židov iz gospodarstva, 2.

37 Koroški Slovenec, 4. 5. 1938: Ferlach–Borovlje, 3.

38 Iskrena hvala ravnateljici Zvezne in zvezne realne gimnazije v Celovcu mag. Zalki Kuhling, tamkajšnji profesorici dr. Tatjani Koncilia ter njeni sestri in avtorici Mirjam Malle, da so mi omogočile in posredovale skenirano kopijo področne naloge, ki je nastala na pobudo in pod mentorstvom profesorja zgodovine Janeza Zwittra-Tehovnika.

poglavje o trgovini, ki sta jo v Borovljah od septembra 1931 vodila zakonca Ludwig in Lilli (Angelina) Dickstein, vključno z izvlečki iz intervjujev, dokumenti in fotografijami, ki so bili opravljeni ali pridobljeni v Borovljah, na Dunaju, v Münchnu in Tel Avivu (Malle, 2005, 20–28 in 74–81). Iz raziskave izhaja, da je bila trgovina Dicksteinovih, ki je imela od štiri do pet zaposlenih, »likvidirana« na podoben način, kot je bila »arizirana« trgovina Scharfbergovih. Dickstein je moral ob likvidaciji na vrat na nos podpisati dokument, ki mu je od 26. aprila 1938 prepovedoval vstop v lastno trgovino (Malle, 2005, 24; prim. tudi faksimile dokumenta na straneh 74–75). Komisarski upravitelj trgovine Ludwiga Dicksteina je bil do njene »likvidacije« Franz Kurasch (Verdnik, 2014, 213). Razpuščeno trgovino je prevzel sosednji trgovec – konkurent Kometter in se z njo okoristil tudi v obliki »velike razprodaje« (Malle, 2005, 24). O tem govori tudi oglas, ki so bili 29. aprila in 1. maja 1938 objavljeni v dnevnikih *Kärntner Tagblatt* in *Freie Stimmen*. Vsi so identični in se glasijo: »Trgovina Kometter, Borovlje, išče prizadevne prodajalce. Aranžerji izložb in večšine v čevljarški branži in manufakturi imajo prednost. Pisni predlog z življenjepisom.«

Zakonca Dickstein sta se po likvidaciji njune trgovine »preselila« na Dunaj, se spomladi 1940 znova vrnila v Borovlje, kjer jima je s pomočjo domačih »tihotapcev« (dveh Boroveljčanov in treh Tržičanov) uspelo prek Jugoslavije priti v Palestino. Od premoženja, ki sta ga imela v Borovljah, jima ni ostalo nič ali skorajda nič (Malle, 2005, 24–25).

ANTISEMITIZEM IN KOROŠKI SLOVENCİ

Nedvomno tudi koroški Slovenci pred antisemitizmom niso bili imuni. Avguštin Malle, ki je proučeval glasilo *Koroški Slovenec* v letih pred »anšlusom«, navaja, da je tu in tam priobčevalo prispevke, ki so pozitivno govorili o nacizmu. Opozarja pa, da je list ob priložnosti »objave mladega človeka« zavračal in pojasnjeval cilje nacizma. Dopisnik je namreč menil, da si ne more kaj, da ne bi občudoval predvsem gigantskega boja nacizma v Nemčiji proti gnilobi in razdrapanosti družbenih razmer. Nadalje je dopisnik zapisal, da je »nacizem iz gospodarskega življenja izločil nevarni element židovske sebičnosti in profitarstva in židovstvu pustil le še dobroto nemškega gostoljubja«,³⁹ kar po Malleju dopušča sklep, »da so se občasno pojavljale tudi med koroškimi Slovenci prvine militantnega antisemitizma in nacistične miselnosti« (Malle, 1992, 41). Malle nadalje opaža, da je dopisnik »govoril z besednim zakladom »Koroškega Slovenca«« (Malle, 1992, 43). Tega je od leta 1928

dalje merodajno sooblikoval Vinko Zwitter, tajnik Slovenske krščansko-socialne zveze za Koroško, leta 1934 preimenovane v Slovensko prosvetno zvezo. Julija 1936 je postal Zwitter založnik, izdajatelj in odgovorni urednik *Koroškega Slovenca*. Izpod njegovega peresa je nastalo veliko člankov za *Koroškega Slovenca*, ki so bili včasih podpisani s polnim imenom ali pa, pogosteje, s kraticami: ro., ko., r., k., dro (Gruškovnjak, 2020, 8, 11). Zwitter je deloval v tesni povezavi z Rudolfom Blümlom, ki je bil v avtoritarni stanovski državi Avstriji zastopnik škofa in Cerkve v koroškem deželnem parlamentu. Poleg tega »je bil dr. Blüml vodja slovenskih duhovnikov, dr. Vinko Zwitter⁴⁰ pa je imel vodilno vlogo pri laikih in Katoliški akciji« (Till, 2017, 300). Socialdemokratsko in zmernokatoliško usmerjeni predstavniki in aktivisti koroških Slovencev, a tudi del duhovnikov, ki politike »katoliške akcije« niso odobraval ali bili do nje skeptični, niso imeli vpliva na avstrijsko stanovsko politiko, kar je imelo za posledico ostro idejnopolitično ločnico med koroškimi Slovenci (Petek, 1979, 167–189).⁴¹ Franc Petek govori o prevladi »Blümlove linije Katoliške akcije«, ki so jo dominirali »mladi« (Petek, 1979, 179, 180). Ta »linija« se je, tako predpostavka pričujočega prispevka, izpričevala tudi v odnosu do Judov.

Blüml je Katoliško akcijo, ki jo je ustanovil papež Pij XI. leta 1922 z okrožnico *Ubi arcano*, nato pa jo razvijal še z vrsto drugih okrožnic (velik vpliv je nanjo imela tudi enciklika *Quadragesimo anno*, ki jo je papež Pij XI. objavil maja 1931), leta 1951 opisal takole: »Je sodelovanje laikov pri hierarhičnem apostolatu Cerkve. Celotna Katoliška akcija pa je kakor fronta, ki stoji proti brezbožni fronti satanovi. Katoliška akcija hoče izvojevati, da se ljudje odločijo za Kristusa v vsem svojem življenju« (v Till, 2017, 293). Gre za dikcijo, ki je napeljevala na konspirativni antisemitski diskurz o Judih kot edinstvenem viru zla, ki se je v zgodnjem dvajsetem stoletju razširilo zlasti v Nemčiji, a je imelo neposreden vpliv tudi na ideologijo političnega katolicizma na Slovenskem, še zlasti znotraj najbolj radikalnih političnih skupin ob koncu tridesetih let – mladinskih organizacij Katoliške akcije, kot so tako imenovani »mladci« Ernesta Tomca in »stražarji« Lamberta Ehrlicha (Pelikan, 2015, 64–65). Gre za diskurz, ki je v Judih lociral tako personifikacijo moči kapitalizma kot tudi boljševizma in – povezano s tem – univerzalno in vseprisotno grožnjo, ki jo velja odstraniti. O tem govori tudi *Koroški Slovenec*, ko 20. aprila 1938 predoča odrešilno moč nacizma v boju proti dobičkarskim Judom, ki jim ni mar za delovno ljudstvo in raje favorizirajo »razredno miselnost« kot pa blaginjo in »pomirjajočo« občost:

39 *Koroški Slovenec*, 7. 2. 1934: Pismo in odgovor, 1.

40 Vinko Zwitter (1904–1977) je leta 1928 na Dunaju končal študij na Visoki šoli za svetovno trgovino.

41 Čeprav se Franca Petka pogosto označuje za »liberalno usmerjenega« vodilnega politika koroških Slovencev v poblebicitni dobi, sam v svojih spominih na več mestih poudarja, da se ni »štel za liberalca« in da so mu bili »bliže socialdemokrati« (Petek, 1979, 93–95).

Delavci so prej živeli od milosti židovskih delodajalcev in je njihovo delo ovirala razredna miselnost, narodni socializem pa je odstranil žide in razrede ter s tem osvobodil delavca. / Prva parola narodnih socialistov kot vladne stranke se je glasila: odpraviti je treba brezposelnost, spraviti v obratovanje vsa podjetja, dati množici v roke več denarja in s tem zvišati njeno moč.⁴²

Takšen diskurz seveda nima nič opraviti z marksizmom, saj je bil – v sozvočju z dikcijo nacizma – naperjen proti družbeni skupini Judov, ki ji je pripisano sprijeno bistvo. Poleg tega je v skladu s »protimarksistično« strategijo bralstvu predlagal, naj se ne druži z ljudmi, ki utelešajo »revolucionarni proletarijat«. Sem *Koroški Slovenec* prvenstveno prišteva »boljševike« in marksiste, ki jih – zelo podobno kot nacizem – vedno znova enači z Judi: govori o »boljševizmu« kot »delu židovstva«,⁴³ »židovskem boljševizmu«,⁴⁴ Trockem kot »židu večne revolucije«⁴⁵ in celo o »Stalinu Grozdem«, ki je »smatral za potrebno, da čim prej razredči židovske vrste in zmanjša njihov vpliv na sovjetsko javno življenje.«⁴⁶

26. oktobra 1938 je *Koroški Slovenec* poročal, da iz Italije »beži veliko število tamošnjih židov z ozirom na zadnje vladne odloke v katoliško Cerkev in prosi krsta«. To, da so bili ti odloki tesno povezani z Mussolinijevo razglasitvijo rasnih zakonov 18. septembra 1938 na Velikem trgu v Trstu, list zamolči. Ti zakoni so zadevali Jude in potrebo po njihovi izključitvi iz javnega življenja. Zanje je Mussolini izjavil, da niso Italijani in da ne spadajo mednje (Podbersič, 2016, 843). List je sicer zaznal, kako se je Judom pripisana nadmoč spreminjala v nemoč, vendar na način, ki s posmehljivim prizvokom potrjuje konsistentnost antisemitske ideologije: »Ves čas od postanka Cerkve so bili katoličanstvu sovražni. Bili so voditelji liberalizma, socialne demokracije in boljševizma, lastniki in uredniki brezverskih ustanov in nenravnega tiska. Sedaj pa jim Cerkev postaja zadnje zatočišče.«⁴⁷ Ob koncu leta 1938 uvodničar »ro.« Judom naprti »krivdo«, da narodi »danes krvavijo iz tisočih ran«, pripiše jim celo »krivdo« za lastno »usodo«. Govori o »strašni prerokbi«, ki se »prvič uresničuje«: »Njegova kri naj pride na nas in na naše otroke!«⁴⁸ Judje so obtoženi pogubnih namer in sprevrženih daritvenih obredov. Percipirani so kot

ljudstvo, ki ga določa trajno brezdomstvo, a hkrati kot velesila, ki je segala in sega po tujih ozemljih ter se ne more nikoli nasititi ali pomiriti. Nauk, ki ga je učilo to ljudstvo, »ljudstvo s pečatom večnega Ahasvera«, v svoji dobi, postaja, tako »ro.«, »danes njegova sodba in obsodba. Hotelo je silo in ima silo. Hotelo je sovraštvo in ima sovraštvo. Hotelo je imperializem in ima imperializem.«⁴⁹ Sledi zaključek: »V svojem jedru je antisemitizem ali protizidovstvo težnja narodov, da se rešijo ahasverskega prokletstva, in želja po novem, lepšem sožitju narodov in kontinentov.«⁵⁰

16. oktobra 1940, ko je preganjanje Judov bilo že na poti h končnemu cilju, je *Koroški Slovenec* priobčil članek, v katerem v navezavi na knjigo »slovečega Nemca Greentrupa« pravi, da je za Jude »preznačilno«, da izhajajo brez maternega jezika, pa čeprav ta predstavlja »kri narodnega telesa«, »nrvno in kulturno vrednoto«. »Nič jim ne hasknejo knjige nekdanjih prednikov, polne modrosti in globine, pozabljena je velika njihova preteklost.« »Narod poudarjenega materializma so, rafinirano iznajdljivi v svetu gospodarstva in trgovine, a brez duše in zato brez kulture.« Ponovno jih označuje kot ljudi brez domovine, ki »živijo danes svoje nemirno življenje drugim v napotje in sebi v sramoto.«⁵¹

Čeprav antisemitsko nastrojeni članki v *Koroškem Slovincu* dajejo misliti na Hitlerjev *Mein Kampf*, v katerem je natančno lociran sovražnik, ki spodkopava nemški narod, nemško kulturo in nemško blaginjo, velja poudariti, da se ti članki v pregledanem obdobju (od leta 1933 do izida zadnje številke 26. 3. 1941) ne pojavljajo sistematično ali zelo pogosto, denimo v vsaki drugi ali tretji zaporedni številki. Prav tako v njih ni moč zaslediti zahtev po uvedbi antisemitskih ukrepov, pa čeprav se z njimi strinjajajo. Tako pisec »ro.« v svoji drugi Potopisni črtici iz Nemčije, ki jo je spisal 28. aprila 1938 v Hamburgu, opravičuje ukrepe zoper *Entartete Kunst*. Z izrazom, ki se ga ponavadi sloveni z »degenerirana« ali »izrojena« umetnost, ki jo za razliko od nacizma asociira zgolj z Judi: »Tudi vas bi navdušilo, ko bi videli, kako nova Nemčija odločno zavrača ves židovski kram v sliki, kipu in knjigi in voli samo svoje narodno blago.«⁵² Minuciozno in mestoma z neprikritim odobravanjem so v *Koroškem Slovincu* zabeležene vesti o množični

42 *Koroški Slovenec*, 20. 4. 1938: Pot nemškega gospodarstva, 3–4.

43 *Koroški Slovenec*, 17. 2. 1937: Boljševizem – delo židovstva, 2.

44 *Koroški Slovenec*, 14. 4. 1937: Sinova enega očeta, 1.

45 *Koroški Slovenec*, 7. 4. 1937: Neizprosni Stalinov boj proti Trockiju, 1.

46 *Koroški Slovenec* (r.), 12. 1. 1938: Židovski duh, 1.

47 *Koroški Slovenec*, 26. 10. 1938: Židje bežijo v katoliško Cerkev, 3.

48 *Koroški Slovenec* (ro.), 28. 12. 1938: »Njegova kri naj pride na nas in na naše otroke!«, 1. Gre za besede iz Matejevega evangelija (Mt 27,25), ki so bile več stoletij zlorabljene v namene podpihovanja sovraštva do Judov.

49 *Koroški Slovenec* (ro.), 28. 12. 1938: »Njegova kri naj pride na nas in na naše otroke!«, 1.

50 *Koroški Slovenec* (ro.), 28. 12. 1938: »Njegova kri naj pride na nas in na naše otroke!«, 1.

51 *Koroški Slovenec*, 16. 10. 1940: Kri narodnega telesa, 3.

52 *Koroški Slovenec* (ro.), 4. 5. 1938: Potopisna črtica iz Nemčije II, 2.

izločitvi Judov iz javnega življenja v raznih evropskih državah, kot na primer: »Židovstvo v Rusiji kopni [...] Vedno manj je židov, ki jih je revolucija posadila v mastne službe«;⁵³ »Poljska začenja nastopati proti židom, katerih šteje nad 3 milijone«;⁵⁴ »Tudi Italija izganja žide«;⁵⁵ »Do 15. septembra [1938] je odpotovalo skupno 70.000 [avstrijskih] židov. Göringova obljava [...] da bo temeljito izčistil dunajsko mesto, se torej v polni meri izvaja.«⁵⁶

Pomenljivo je, da Judje v *Koroškem Slovencu* nikdar niso označeni s pojmom »rasa«. Očitno so se urednik in pisci dobro zavedali, da je nacistična rasna teorija ločevala večvredno arijsko raso od manj vrednih ras, kamor so ob Judih prištevali tudi Slované. Poleg tega antisemitsko nastrojeni prispevki v *Koroškem Slovencu* niso bili napisani z namenom, da bi podprli nacizem (pa čeprav so soustvarjali razmere za tako imenovano *Endlösung*). Prej se zdi, da so njihovi avtorji antisemitizem povzemali iz nacističnega ideološkega arzenala, da bi ga koristili v svoje lastne namene. Antisemitizem je bil tudi med koroškimi Slovenci pripravno ideološko orožje, ko je veljalo braniti »organsko enotnost« naroda/narodne skupnosti in se je v te namene imanentno družbeno protislovje (razredna razlika) projiciralo v zunanji moteči »neorganski« element, v Juda (Žižek, 1987, 46).

Čeprav je klerikalno-konservativna usmerjenost med koroškimi Slovenci že pred nacistično dobo vsebovala dobršno mero antisemitizma, ta v političnem življenju narodne skupnosti nikoli ni dosegel tiste stopnje, ki jo je imel pri nemškonacionalnih organizacijah na Koroškem (Domej, 1988, 74). Na to zgovorno opozarja tudi Vinko Zwitter, rojen leta 1904, ko svoj sicer izrazito antisemitsko nastrojeni prispevek na temo »Židovskega duha«, ki je bil objavljen 12. januarja 1938, začneja takole: »Juden hinaus!«, ta klic iz dijaških let mi je v spominu, ko so takozvani arijski dijaki z vikom in krikom navalili v takozvano univerzitetno avlo [dunajske univerze] in tiral židovske dijake s silo iz šolskih prostorov. Nam slovanskim slušateljem je bila ta protijudovska borba nemškega dijaštva nekam nepojmljiva [...].«⁵⁷

Nemškonacionalne organizacije in društva so že od časa monarhije in dosledno tudi v obdobju prve avstrijske republike imela v svojih društvenih pravilih določilo, da Judje ne smejo biti njihovi člani. Koroške slovenske organizacije »arijskega paragrafa« niso predvidevale vse dokler jim ga ni predpisala nacistična oblast« (Domej, 1988, 74). Enako velja tudi za organizacije in društva avstrijskih socialdemokratov (Klössch, Scharr & Weinzierl, 2004, 105).

53 Koroški Slovenec, 5. 1. 1938: Židovstvo v Rusiji kopni, 1.

54 Koroški Slovenec, 30. 3. 1938: V enem stavku, 1.

55 Koroški Slovenec, 7. 9. 1938: Tudi Italija izganja žide, 2.

56 Koroški Slovenec, 28. 12. 1938: Avstrijskih židov je bilo ..., 1.

57 Koroški Slovenec (r.), 12. 1. 1938: Židovski duh, 1.

58 K razločku med memorijo in spominom Juric Pahor (2007; 2019, 8–18).

Pomenljivo je tudi, da nacizem pri Slovencih na Koroškem ni sprožil novega vala sovraštva do Judov, prav nasprotno, to sovraštvo se je »po marcu 1938 ublažilo« (Domej, 1988, 74). Upravičena je domneva, da sta k ublažitvi antisemitizma med koroškimi Slovenci (so)prispevala anticipacija lastnega etnocida in genocida ter s tem povezano neodobravanje nacizma: Slovenci bi lahko bili izpostavljeni najhujšemu preganjanju – tako kot Judje. Čeprav Domej zaznava ublažitev koroškega slovenskega sovraštva do Judov po marcu 1938, pravi, da bi »zaman iskali mest, ki izražajo solidarnost koroških Slovencev s preganjanimi Judi« (Domej, 1988, 74). Podatki iz spominov, pričevanj in drugih avtobiografskih virov, predstavljenih v tem prispevku, te trditve ne potrjujejo. Prav nasprotno. Ta besedila predstavljajo pomemben vir za prevpraševanje nacistične antisemitske ideologije, s katero se je znotraj slovenske narodne skupnosti spogledoval prvenstveno *Koroški Slovenec*, pa še to nemalokrat skozi prizmo njegovega urednika (brez podpisa ali s podpisi v obliki kratic, kot so ro., ko., r., k., dro). Mirjam Malle navaja, da je našla »številne dokaze z visoko verbalno agresivnostjo« prav v *Koroškem Slovencu*, znatno manj tovrstnih dokazov pa v *Nedelji* in *Koledarju Mohorjeve družbe* (Gantar Godina 2016, 100; Malle, 2005, 28–40).

Da v spominskih zapisih in refleksijah (skorajda) ni bilo mogoče najti antisemitskih izjav, gre pripisati dejstvu, da so avtobiografska besedila *per definitionem* bližja faktom, ki jih določa sprega z resnično doživeto, pogosto tudi zelo travmatično dejanskostjo, v povezavi z življenjem ali življenjskim obdobjem avtoric ali avtorjev. Ti fakti niso nekaj fiktivnega, namišljenega, fantomskega, kot je to v obravnavanem primeru nacistična antisemitska ideologija, ki predpostavlja Jude kot abstraktno, neoprijemljivo in vseprisotno grožnjo, kot negativni princip *per se*, temveč so realnost, ki jo v primeru citiranih avtobiografskih izjav in zapisov določa tem besedilom inherenten subjektivni pogled. Ta je neposredno povezan z izkustveno realnostjo in osebno resnico *pričevanja*, kakor jo implicirata tudi pojma *spomin* in *spominjati se*. Slovar slovenskega knjižnega jezika besedo *spominjati* izrecno opredeli kot »1. povzročati, da se komu kaj iz preteklosti znova pojavi v zavesti: [...]; 2. delati, navadno z besedami, da kdo česa ne pozabi« (Slovar slovenskega knjižnega jezika, 2014). Tudi spomin, ki ga iz memorije⁵⁸ prikliče tako imenovana *talking cure*, iz katere je nastala osnova psihoanalize, je preiskovanje preteklosti, da bi se človek s pomočjo govora spopadel s travmatično izkušnjo.

Ena izmed bistvenih značilnosti (zlasti ekstremne) travmatizacije je nezmožnost naracije. V navezavi na Alfreda Lorenzerja je mogoče govoriti o *desimboliciji* kot »izgonu iz jezika, ekskomunikaciji, odstranitvi iz konteksta razumevanja«; povezana je s procesom potlačitve, ki preide v »scensko agiranje« (Jurić Pahor, 2006 in 2011). O pojavu je dokaj lucidno spregovoril Florjan Lipuš v svojem romanu *Boštjanov let*. Boštjanova (in v ozadju tudi avtorjeva) zgodba ima korenine v otroškem doživetju, ki ga je povzročila deportacija matere v nacistično taborišče Ravensbrück, od koder se ni več vrnila:

Po odhodu matere [...] se mu je zaprlo v grlu, težnost se je zajedla v jezik, klada mu je legla na usta, in Boštjan je potehmal povsem umolknil, [...] govoril lje] le, kadar ni šlo drugače. [...]. Boštjan je govor umaknil navznoter, a v njem samem je govorilo neprestano, švigalo po udih in skoz glavo, govorilo, govorilo, in dosti pozno je spoznal, da to ni govorjenje, temveč so glasne slike, so slikoviti glasovi, so prizori, ki se porajajo, ponavljajo, se izpod kože jemljejo. (Lipuš, 2003, 113–114)

ZAKLJUČEK

Utihnile so ptice, utihnila je vas je naslov knjige, ki jo je napisala Ana Jug – Olip. Podobno kot Lipuš je tudi Jug – Olip potrebovala več desetletij, da je spregovorila o tem, kaj je zanjo pomenil čas nacionalsocializma, predvsem pa tudi žensko koncentracijsko taborišče Ravensbrück, ki ga je preživela. S svojim pričevanjem je ustvarila knjižni spomenik tudi Judinjam, Rominjam in njihovim otrokom. Podobno kot Lipušev *Boštjanov let* implicira tudi naslov knjige Jug – Olip odločitev za »let«, na kar napeljuje tudi podatek, da je Jug – Olip tudi avtorica majhne knjižice (življenjepisa), v katero so vpisani Gregorčičevi verzi »Ujetega ptiča tožba« (Tolmajer, 2011, 171). Tudi ti verzi nosijo v sebi spoznanje o bivanjskem nasilju in simbolni pomen »vzleta« ali »leta«. V mitologiji so okriljena vsa bitja, ki simbolizirajo preseganje danega, odlepljenje od »tal«, celo »vstajenje« iz pepela (na primer ptič Feniks), dajejo pa misliti tudi na »majhno Cigančico«, ki jo je videla Jug – Olip plesati po hodniku ravenbrüške barake, kot da bi hotela »poleteti, dvigniti se od tod«: »Deklica je plesala, a njen obrazek ni bil nasmejan« (Lipuš, 2003, 128; Jug – Olip, 2011, 89–90).

Bližino ali solidarnost do Judov so – z izjemo tiska, še zlasti *Koroškega Slovence*, ki se je kot osrednji dnevnik slovenske narodne skupnosti v letih pred anšlusom in do konca izhajanja marca 1941 zelo

približal nacistični antisemitski ideologiji, odobral pa tudi izločitev Judov in judovstva iz javnega življenja po vsej Evropi – v spominih in avtobiografskih zapisih izpričevali nemalokateri koroško-slovenski avtorji. Iz njih izhaja, da so bližino do Judov – v smislu »etike obličja«, ki implicira intersubjektivno relacijo, prizadevanje, skrb in odgovornost za drugega (Lévinas, 1998) – izkazovali predvsem tiste posameznice in tisti posamezniki, ki so bili z Judi v osebnih, tudi delovnih stikih in/ali so se neposredno srečavali z nasiljem nad njimi.

Iz pregledanega spominskega gradiva, vključno literarnega, izhaja, da številni koroški slovenski avtorji – pričevalci, deloma pa tudi osebe, na katere se nanašajo, do terorja in nasilja nad Judi v času nacizma (obravnavano je obdobje do leta 1941) niso bili ravnodušni, prej nasprotno. Pogosto so ju povezovali s svojo lastno (pričakovano ali realno) »usodo«. Tematizirali so osebno vez do Judov (tudi preko generacij), sežiganje učbenikov, dozdevno nevarnih za »čistost arijskega duha«, razvrednotujočo in razčlovečujočo asociativno povezavo Judov s Slovani/Slovinci, duševno prizadetimi in pohabljeni. Ogovarjali so tudi samomore Judov in drugih ljudi ob priključitvi Avstrije »veliki Nemčiji«, pogrome nad Judi novembra 1938, skrajnost nasilja, ki so mu bili Judje izpostavljeni na bojnem polju, v zaporih in drugod. Za Jožefa Šorlija so bili zločini nad Judi celo sprožilni moment za uresničitev svoje namere, da dezertira iz nemške *Wehrmacht* in se priključi partizanom.

V pregledanih spominskih in pričevanjskih zapisih (skorajda) ni bilo mogoče najti stereotipov, ki bi implicirali namerno antisemitsko usmerjenost ali sovražnost do Judov. V številnih besedilih tematika Judov ni bila naslovljena, čemur botruje zlasti razlog, da se ne omejujejo na čas nacizma, temveč zaobsegajo celotno življenjsko dobo pričevalk in pričevalcev, pogosto iz etnološke avto/biografske perspektive (npr. 150 besedil iz zbirke *Tako smo živeli*). Antisemitizem je bil konstanto prisoten v koroškem slovenskem tisku, še zlasti v *Koroškem Slovincu*, ki je kot osrednji tednik do konca svojega izhajanja marca 1941 izstopal z izrazitim antisemitizmom. Če je za ta tednik mogoče reči, da je nacistično antisemitsko ideologijo dodobra »introjiciral«, to za spominska in pričevanjska besedila ne velja. Prav nasprotno, ta besedila, ki temeljijo na osebnih izkušnjah, predstavljajo pomemben in doslej še neupoštevani korektiv predpostavki, da bi zaman iskali mesta v takratnih besedilih in stališčih koroških Slovencev, ki izražajo solidarnost s preganjanimi Judi. Ali z drugimi besedami: omogočajo vpogled, ki jih iz uradnega gradiva ni bilo oziroma ne bi bilo mogoče rekonstruirati.

»FIRST US, THEN YOU«: CARINTHIAN SLOVENES IN THE FACE OF TERROR AND VIOLENCE AGAINST THE JEWS IN THE TIME OF NATIONAL SOCIALISM

Marija JURIC PAHOR

Institute for Ethnic Studies, Erjavčeva 26, 1000 Ljubljana, Slovenia
e-mail: juric.pahor@alice.it

SUMMARY

Drawing on Althusser's concept of interpellation, various newspaper articles, and extensive memoir and autobiographical material, the author explores the "introjection" of Nazi anti-Semitic ideology among Carinthian Slovenes, focusing on the period between 1933 and 1941. The author pays particular attention to Carinthian Slovenes' reactions to the violence against and the persecution and removal of (not only) the Jewish population from public, social and economic life, whereby she notes that Nazi anti-Semitic ideology also aroused dissent and resistance. This is illustrated through several examples of solidarity and support, such as friendly transgenerational ties, the "first anti-Hitler action" of the local women against the "Aryanisation" of the Jewish store and the persecution of its owners – the Scharfberg family – from Eisenkappel/Železna kapla, hiding a Jewish child in the family environment, or offering assistance in escaping, which included "smuggling" the expropriated merchant couple – the Dicksteins – from Ferlach/Borovlje over the border to Yugoslavia, from where they managed to escape to Palestine. The testimonials by Carinthian Slovenes speak of the pogroms against Jews in November 1938, which they had personally witnessed, the extreme brutality of violence, and the mass murders of Jews on the battlefield, in prisons, and elsewhere. In Jožef Šorli's case, the crimes against the Jews in Poland triggered his decision to desert the Wehrmacht and join the Partisans. Carinthian Slovenes often linked the "fate" of Jews to their own fate – be it expected or real. They spoke of the burning on 30 April 1938 of school textbooks said to be threatening the "purity of the Aryan spirit" and of the dehumanising associative link between the Jews and the Slavs/Slovenes, the retarded, the crippled. With her book of testimonies, Ana Jug-Olip, a survivor of the Ravensbrück women's concentration camp, builds up a literary monument to not only the Slovene women (and men) of Carinthia, but also to the Jewish women, the Romani women, and their children. The article demonstrates that autobiographical sources constitute an important corrective to the press of the time, especially to the weekly Koroški Slovenec, which up until its closedown in March 1941 advocated strongly anti-Semitic views, partly drawn from the Nazi ideological arsenal. The article thus disproves the belief that in the texts or statements of Carinthian Slovenes of the time, "one would search in vain for views expressing solidarity with the persecuted Jews".

Keywords: ideological interpellation (Althusser), national socialism, anti-Semitism, Carinthian Slovenes, Jews, persecution of Jews

VIRI IN LITERATURA

- Alpenländische Rundschau.** Celovec, 1938.
- Althusser, Louis (2000):** Izbrani spisi. Ljubljana, Založba/*cf.
- Benz, Wolfgang (2000):** Holokavst. Ljubljana, Institut za civilizacijo in kulturo – ICK.
- BpB – Bundeszentrale für politische Bildung (2020):** Vor 85 Jahren: Nürnberger Gesetze erlassen. <https://www.bpb.de/politik/hintergrund-aktuell/68999/nuernberger-gesetze> (zadnji dostop: 2022-05-08).
- Danglmaier, Nadja & Werner Koroschitz (2015):** Nationalsozialismus in Kärnten. Opfer – Täter – Gegner. Innsbruck, Wien, Bozen, StudienVerlag.
- Danglmaier, Nadja (2021):** Von Klagenfurt nach Israel. Der Lebensweg von Erna Zeichner / Esther Schuldmann. Mit einem Überblick über jüdisches Leben in Kärnten vom Mittelalter bis in die Gegenwart. Innsbruck – Wien, StudienVerlag.
- Dolgan, Milan (ur.) (2009):** Vinko Poljanec. Literarno-publicistični zbornik. Celovec, Ljubljana, Dunaj, Mohorjeva založba.
- Domej, Teodor (1988):** Koroški Slovenci in leto 1938. Celovec, Založba Drava.
- Entner, Brigitte (2018):** »Kaj človek vse doživi«: odpor in preganjanje koroških Slovencev v občini Sele / »Was der Mensch so alles erlebt«: Widerstand und Verfolgung in der Gemeinde Zell. Klagenfurt/Celovec, Hermagoras/Mohorjeva.
- Ferenc, Tone (1971):** Predzgodovina neke »znanstvene« ustanove. Kronika, 19, 2, 93–104.
- Ferihumer, Konstantin (2019):** Vermögensverkehrsstelle (VVSt). Lexikon der österreichischen Provenienzforschung, 2019. <https://www.lexikon-provenienzforschung.org/vermoegensverkehrsstelle> (zadnji dostop: 2022-04-14).
- Freie Stimmen.** Celovec, 1933, 1938.
- Gantar Godina, Irena (2016):** Antisemitismus. V: Sturm-Schnabl, Katja & Bojan-Ilija Schnabl (ur.): Enzyklopädie der slowenischen Kulturgeschichte in Kärnten/Koroška. Von den Anfängen bis 1942. Zv. 1: A–I. Wien, Böhlau, 99–101.
- Gruškovnjak, Marija (ur.) (2000):** Vinko Zwitter 1994–1977: Vizionar in sejalec. Zbornik prispevkov in spominov. Celovec, Mohorjeva.
- Haderlap, Anton (2007):** Graparji. Spomini. Klagenfurt/Celovec: Drava.
- Haderlap, Maja (2012):** Angel pozabe. Ljubljana, Študentska založba Litera; Celovec, Drava.
- Haider, Hans (2007):** Kärntner Jüdinnen und Juden. Gedemütigt, verfolgt, vertrieben, ermordet. Villach, Grüne Bildungswerkstätte Kärnten.
- Haider, Hans (2008):** Nationalsozialismus in Villach. 3. erweiterte Auflage. Klagenfurt, Kitab.
- Hecht, Dieter J., Lappin, Eleonore, Raggam-Blesch, Michaela, Rettl, Lisa & Heidemarie Uhl (ur.) (2008):** 1938. Auftakt zur Shoah in Österreich. Orte – Bilder – Erinnerungen. Wien, Milena Verlag.
- Jug – Olip, Ana (2011):** Utihnile so ptice, utihnila je vas. Spomini na selske šege in navade, na izselitev v Nemčijo, na taborišče Ravensbrück in na srečno vrnitev domov. Celovec, Mohorjeva.
- Jurić Pahor, Marija (2006):** Transgeneracijska transmisija »taboriščne izkušnje« in molk: (s posebnim ozirom na primer Slovencev na Koroškem in v Furlaniji Julijski krajini). Razprave in gradivo, 48/49, 100–123.
- Jurić Pahor, Marija (2007):** Memorija in/ali spomin?: raziskovalni trendi in pojmovne zagate. Razprave in gradivo, 53/54, 204–228.
- Jurić Pahor, Marija (2011):** Narativnost spominjanja: vpogledi v avto/biografsko usmerjeno raziskovanje in v govorico ekstremne travme. V: Koron, Alenka & Andrej Leben (ur.): Avtobiografski diskurz: teorija in praksa avtobiografije v literarni vedi, humanistiki in družboslovju, (Studia litteraria). Ljubljana, Založba ZRC, ZRC SAZU, 161–173.
- Jurić Pahor, Marija (2019):** Memorija vojne: Soška fronta v spominski literaturi vojakov in civilistov. Celovec, Mohorjeva.
- Kärntner Tagblatt.** Celovec, 1938.
- Klösch, Christian, Scharr, Kurt & Erika Weinzierl (2004):** »Gegen Rassenhass und Menschennot«. Irene Harand – Leben und Werk einer ungewöhnlichen Widerstandskämpferin. Innsbruck, Studienverlag.
- Koledar Družbe sv. Mohorja.** Celovec – Celje, 1939.
- Kolenik, Lipej (1998):** Mali ljudje na veliki poti: Spomini na predvojni, vojni in povojni čas na Koroškem. Celovec, Drava.
- Koroschitz, Werner & Lisa Rettl (2008):** Tu smo bili doma ... / Wir gehörten hierher ...: O judovski družini Scharfberg v Železni Kapli / Über die jüdische Familie Scharfberg in Eisenkappel. Katalog k posebni razstavi v Forumu Zarja. Klagenfurt/Celovec, Drava.
- Koroschitz, Werner & Marjan Sticker (2018):** Vorwort / Predgovor. V: Koroschitz, Werner (izd.): Vermessung / Meritev. Über die »rassenkundliche« Untersuchung in St. Jakob im Rosental / O »rasoslovni« preiskavi v Šentjakobu v Rožu, (razstavni katalog). Klagenfurt/Celovec; Ljubljana/Laibach; Wien/Dunaj, Hermagoras Verein/Mohorjeva, 8–11.
- Koroschitz, Werner (2018):** Vermessungsamt / Geodetski urad. V: Koroschitz, Werner (izd.): Vermessung / Meritev. Über die »rassenkundliche« Untersuchung in St. Jakob im Rosental / O »rasoslovni« preiskavi v Šentjakobu v Rožu, (razstavni katalog). Klagenfurt/Celovec; Ljubljana/Laibach; Wien/Dunaj, Hermagoras Verein/Mohorjeva, 187–223.

Koroški Slovenec. Dunaj, Celovec, 1932–1941.

Koschat, Michael (2018): Die Gemeinde St. Jakob im Rosental/Šentjakob v Rožu als deutschnationales Exerzierfeld und Opfer der NS-»Rassenpolitik« / Občina Šentjakob v Rožu/St. Jakob im Rosental kot nemčkonacionalno vežbališče in kot žrtev nacistične »rasne politike«. Koroschitz, Werner (izd.): Vermessung / Meritev. Über die »rassenkundliche« Untersuchung in St. Jakob im Rosental / O »rasoslovni« preiskavi v Šentjakobu v Rožu, (razstavni katalog). Klagenfurt/Celovec; Ljubljana/Laibach; Wien/Dunaj, Hermagoras Verein/Mohorjeva, 44–127.

Kreutz, Marta (2001): Življenjepis. V: Makarovič, Marija (ur.): Tako smo živeli. Življenjepisi koroških Slovencev 9. Celovec; Ljubljana; Dunaj, Mohorjeva založba, 51–72.

Kuhar, Helena-Jelka (1984): Jelka. Pričevanja koroške partizanke. Po magnetofonskem zapisu za objavo pripravila Thomas Busch in Brigitte Windhab. Prevedel Jože Blajs. Celovec, Drava.

Kuhar, Helena-Jelka (1985): Ein Feuer geht von Luče aus. V: Berger, Karin, Holzinger, Elisabeth, Podgornik, Lotte & Lisbeth N. Trallori (ur.): Der Himmel ist blau. Kann sein. – Frauen im Widerstand: Österreich 1938–1945. Wien, Promedia, 142–160.

Kuhar, Peter (2009): Pesem in pelin mojih gozdov. Spominski utrinki iz osmih desetletij. Celovec, Drava.

Kukovica, Franc (2006): Nepozabljeno. Otroci med nacizmom. Spomini na obdobje 1939–1945. Celovec, Drava.

Laplanche, Jean & Jean-Bertrand Pontalis (1989): Introjektion. V: Laplanche, Jean & Jean-Bertrand Pontalis: Das Vokabular der Psychoanalyse. Frankfurt, Suhrkamp, 235–237.

Leben, Andrej (2003): V borbi smo bile enakopravne. Uporniške ženske na Koroškem v letih 1939–1955. Celovec, Založba Drava.

Leben, Andrej (2015): Koroške (slovenske) vojne pripovedi med reprezentacijo in diskurzom. Primerjalna književnost, 38, 3, 121–138.

Lesjak, Ludvik (2000): Življenjepis. V: Makarovič, Marija (ur.): Tako smo živeli. Življenjepisi koroških Slovencev 8. Celovec; Ljubljana; Dunaj, Mohorjeva založba, 175–206.

Lévinas, Emmanuel (1998): Etika in neskončno. Čas in drugi. Ljubljana, Družina.

Lienhard, Franc (1991): Molil bom zate. V: Obid, Vida & Joža Rovšek (ur.), Po sledovih ... Pričevanja koroških Slovencev 1920–1945. Celovec, Drava, 284–289.

Linasi, Marjan (2010): Koroški partizani. Protifašistični odpor na dvojezičnem Koroškem v okviru slovenske Osvobodilne fronte. Celovec; Ljubljana; Dunaj, Mohorjeva založba.

Lipuš, Florjan (2003): Boštjanov let. Maribor, Litera.

Lisciotta, Carmelo (2006/2007): Mischlinge. Nazi classification for Germans of mixed race. Holocaust Education & Archive Research team. <http://www.holocaustresearchproject.org/holoprelude/mischlinge.html> (zadnji dostop: 2022-02-09).

Malle, Avguštin (1992): Koroški Slovenci v letih pred »anšlusom«. V: Malle, Avguštin & Valentin Sima (ur.): Narodu in državi sovražni. Pregon koroških Slovencev 1942. – Volks- und staatsfeindlich. Die Vertreibung von Kärntner Slowenen 1942. Klagenfurt/Celovec, Drava, Mohorjeva, 36–84.

Malle, Mirjam (2005): Antisemitizem in koroški Slovenci. Zvezna gimnazija/Zvezna realna gimnazija za Slovence: področna naloga iz zgodovine. Šentjanž, samozaložba.

Marrus, Michael R. (1987): The Holocaust in History. Hanover, NH, University Press of New England.

Martinjak, Šimej (1983): Prvi Slovenec v Buchenwaldu. V: Alič, Janez et al: Zbornik Buchenwald. Ljubljana, Založba Borec, 151–164.

Matzer, Lisbeth (2021): Herrschaftssicherung im »Grenzland«. Nationalsozialistische Jugendmobilisierung im besetzten Slowenien. Paderborn, Brill Schöningh.

Messner, Janko (1991): Šola v grmovju. V: Obid, Vida & Joža Rovšek (ur.): Po sledovih ... Pričevanja koroških Slovencev 1920–1945. Celovec, Drava, 111–115.

Messner, Janko (2000 [1971]): Iz mojega življenja. V: Messner, Janko: Skurne storije. Celovec, Drava, 211–243.

Miškulnik, Micka (1994): Življenjepis. V: Makarovič, Marija (ur.): Tako smo živeli. Življenjepisi koroških Slovencev 2. Celovec; Ljubljana; Dunaj, Mohorjeva založba, 123–146.

Močnik, Rastko (1999): 3 teorije: Ideologija, nacija, institucija. Ljubljana, Založba/*cf.

Neimenovana (1998): Življenjepis. V: Makarovič, Marija (ur.): Tako smo živeli. Življenjepisi koroških Slovencev 6. Celovec; Ljubljana; Dunaj, Mohorjeva založba, 87–112.

Novak, Josef (2008): Dear family Shenhar (Scharfberg). Pismo je bilo prebrano ob obisku potomcev judovske družine Scharfberg v Železni Kapli, 28. 3. 2008. <http://www.zarja.at> (zadnji dostop: 2022-04-25).

Obid, Vida & Joža Rovšek (ur.) (1991): Po sledovih ... Pričevanja koroških Slovencev 1920–1945. Celovec, Drava.

Pelikan, Egon (2015): Teorije zarote po slovensko: antisemitizem brez Judov. Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo, 43, 260, 54–68.

Petek, Franc (1979): Spomini. Ljubljana, Slovenska matica; Borovlje, Založba Drava.

Podbersič, Renato (2016): Obmejni fašizem in odnos do Judov. Acta Histriae, 24, 4, 837–854.

Polanšek, Valentin (1980): Križ s križi. Roman. Celovec, Družba sv. Mohorja.

Polanšek, Valentin (1982): Bratovska jesen. Roman. Drugi del. Celovec; Borovlje, Drava.

Pörtsch, Terezija (1999): Življenjepis. V: Makarovič, Marija (ur.), Tako smo živeli. Življenjepisi koroških Slovencev 7. Celovec; Ljubljana; Dunaj, Mohorjeva založba, 171–222.

Pušnik, Maja (2011): Popularizacija nacije. Komuniciranje, nacionalizem in proizvodnja mej. Zbirka Kult. Ljubljana, Fakulteta za družbene vede.

Rehsman, Franc (1994): Življenjepis. V: Makarovič, Marija (ur.): Tako smo živeli. Življenjepisi koroških Slovencev 2. Celovec; Ljubljana; Dunaj, Mohorjeva založba, 147–174.

Resman, Franc (1971): Rod pod Jepo (Spomini Tratnikovega očeta iz Ledinc). Celovec, Družba sv. Mohorja.

Sadolšek, Johanna (Ivana) – Zala (1985): Die letzte Kugel war immer für mich. V: Berger, Karin, Holzinger, Elisabeth, Podgornik, Lotte & Lisbeth N. Trallori (ur.): Der Himmel ist blau. Kann sein. – Frauen im Widerstand Österreich 1938–1945. Wien, Promedia, 122–141.

Schlapper, Tonči (2004): Iz življenja na obronkih. Spomini. Celovec, Založba Drava.

Slovar – Slovar slovenskega knjižnega jezika (2014): <https://www.fran.si> (zadnji dostop: 2022-11-29).

Slovensko prosvetno društvo Zarja – Železna Kapla (2022): <https://www.zarja.at> (zadnji dostop: 2022-11-29).

Srienc, Mirko (2006): Avtobiografija. V: Makarovič, Marija (ur.): Brata Srienc, Kristo in Mirko. Celovec; Ljubljana; Dunaj, Mohorjeva založba, 237–317.

Steiner Aviezer, Miriam (2010): Pravičniki med narodi. Zgodovina v šoli, 19, 1/2, 5–15.

Sticker, Ajda (2018): Ajda Sticker v pogovoru s časovnimi pričami [to so: Franc Rasinger, Maria Perhaj, Maria Jobst, Josef Greibl, Valentin Müller in Regina Smolle]. V: Koroschitz, Werner (izd.): Vermessung / Meritev. Über die »rassenkundliche« Untersuchung in St. Jakob im Rosental / O »rasoslovni« preiskavi v Šentjakobu v Rožu (razstavni katalog).

Till, Josef (2017): Rudolf Blüml: unverstanden in der turbulenten Welt des 20. Jahrhunderts. Klagenfurt/Celovec; Ljubljana/Laibach; Wien/Dunaj, Hermagoras/Mohorjeva.

Tischler, Joško (1989): Moje življenje. V: Wakounig, Jože et al.: Zvest domu, narodu in Bogu: 40 let Narodnega sveta koroških Slovencev – 10 let smrti dr. Joška Tischlerja. Celovec, Narodni svet koroških Slovencev, 180–193.

Tolmajer, Nužej (2011): Oj zemlja širna, zemlja lepa – Pihljaj vetrič, vetrič mi hladan ... V: Jug - Olip, Ana: Utihnile so ptice, utihnila je vas. Spomini na selske šege in navade, na izselitev v Nemčijo, na taborišče Ravensbrück in na srečno vrnitev domov. Celovec, Mohorjeva družba, 171–172.

Traska, Georg (2014): Franc Kukovica, (videointervju). Zbirka _erinnern.at_/über_leben. <https://www.weitererzaehlen.at/interviews/frank-kukovica> (zadnji dostop: 2022-04-09).

Urank, Janko (1991): Demonstracija. V: Obid, Vida & Joža Rovšek (ur.), Po sledovih ... Pričevanja koroških Slovencev 1920–1945. Celovec, Drava, 109–111.

Urank, Janko (2004 [1988]): Nekaj spominov na leto 1938. V: Vospornik, Reginald (ur.): Celovška knjiga: pesmi, zgodbe in pričevanja. Ljubljana, Slovenska matica; Celovec, Mohorjeva, 164–166.

Verdnik, Alexander (2014): »Arisierung« in Kärnten. Die Enteignung jüdischen Besitzes. Klagenfurt, Kitab Verlag.

Wadl, Wilhelm (1988): »Volksbefragung«, nationalsozialistische Machtergreifung, Anschluß und »Volksabstimmung« in Kärnten. V: Wadl, Wilhelm & Alfred Ogris: Das Jahr 1938 in Kärnten und seine Vorgeschichte. Ereignisse – Dokumente – Bilder. Klagenfurt, Verlag des Kärntner Landesarchivs, 41–87.

Walzl, August (1987): Die Juden in Kärnten und das Dritte Reich. Klagenfurt, Universitätsverlag Carinthia.

Zablatnik, Ana (1996): Življenjepis. Makarovič, Marija (ur.): Tako smo živeli. Življenjepisi koroških Slovencev 4. Celovec; Ljubljana; Dunaj, Mohorjeva založba, 81–96.

Zwitter, Vinko (2000 [1952]): Šentjakobska obljuba. V: Gruškovnjak, Marija (ur.): Vinko Zwitter 1994–1977: Vizionar in sejalec. Zbornik prispevkov in spominov. Celovec, Mohorjeva, 224–228.

Žižek, Slavoj (1987): Jezik, ideologija, Slovenci. Ljubljana, Delavska enotnost.

Žižek, Slavoj (2010): Začeti od začetka. Ljubljana, Cankarjeva založba.